

KAZAK TÜRKÇESİNDE ÖLÇÜ VE ÖLÇÜ ADLARI

Emine ATMACA*

Özet

İnsanoğlu günlük yaşamda bir şeyin uzunluğunu, büyüklüğünü ve ağırlığını mukayese etmek için ölçü birimlerine ihtiyaç duyar. Gerçekte bu kıyaslama ihtiyacı onun var oluşu ile başlamıştır.

Her milletin kendine özgü bir ölçü sistemi vardır. Bugünkü ortak metrik sistemin kabulüne kadar ölçü adlarında farklı kullanımlar söz konusu olmuştur. Türk dili, bu terimleri kullanmada, ya kendi imkânları metafor ve metonomik kullanımlar; kelime türeterek, çeşitli gramer unsurları, antropometrik sistem vs. ya da yabancı dillerden alıntılama yöntemine başvurmuştur.

Bu makalede, Kazak Türkçesinde 'mesafe, uzunluk, ağırlık' kategorileri için, ölçme usulleri ve bununla ilgili terimler üzerinde durulmuştur. Hareket noktamız ölçü için kullanılan terimlerin yanında, idrak semantiği açısından Kazak Türklerinin ölçü kategorisindeki düşünme ve somutlaştırma şekilleri, mesafe, uzunluk ve ağırlığın doğadaki nesnelere ve insan uzuvlarından yararlanılarak Kazak Türkçesinde nasıl ifade edildiğidir. Bunun yanında Kazak Türklerinin çeşitli siyasi, sosyal sebeplerle temasta buldukları yabancı kültürlerle bu konudaki etkileşimler ve ödünçlemeler de bu çalışmanın içerisinde yer almıştır.

Anahtar kelimeler: Ölçü, uzunluk, ağırlık, derinlik ölçü terimleri, antropometrik ölçü sistemi.

Abstract:

In order to compare the length, size and weight of the things in daily life, human beings need the units of measurement. Essentially, this need of comparing began with the existence of mankind.

Every nation has a distinctive measuring system. Different names of measure were used up to the acceptance of the current common metric system. Turkish language used either its

* Araş. Gör., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

own facilities metaphor and metonymic uses, derivations, various grammatical elements, anthropometric system etc. or the method of borrowing from foreign languages in usage of those terms.

In this article, the Kazakh Turkish 'distance, length and weight' category for, measurement procedures and related terms are emphasized. Point of departure, our measure for he terms used in addition to the cognitive semantics in terms of the Kazakh Turkish measure of category thinking and concrete intergration patterns, distance length and weight in the nature of objects and human limbs by utilizing their Kazakh Turkish how to express the various political and social reasons make contact with the foreign cultures in this regard interactions and their loans were included in this study.

Key words: *Measure, terms of measure of length, weight and depth, anthropometric measuring system.*

Kazak Türkçesinde ölçü (<ölç-ü), ölçem~ ölçşeviş “ölçü, miktar” (Koç, Baynizov, Başkapan 2003: 394) Türkiye Türkçesinde ölçü “Bir niceliği, o nicelik için kabul edilmiş birimlerden her birine göre oranlayarak değerlendirme, mizan.” (TS 2005:1536) anlamına gelmektedir.

Birçokluğu ölçmek demek, aynı türden geliştirilmiş standart birimin, bu çokluk içinde kaç tane olduğunu saymak demektir. Bu işe ölçme denir. Gerek sayma, gerekse ölçme işlemlerinin sonucunda ölçüye ulaşılır.

Günlük hayatta bir şeyin uzunluğunun, büyüklüğünün ve ağırlığının mukayesesi için ölçü birimlerine ihtiyaç duyarız. Bu sebepten herhangi bir nesneyi ölçmek için a) karşılaştırma b) standart olmayan birimlerle ölçme c) standart birimlerle ölçme ve d) dolaylı ölçme işlemlerinden birini yaparız.

Bugün her milletin kendine özgü bir ölçü sistemi vardır. Bugünkü ortak metrik sisteminin kabulüne kadar ölçü adlarında ve değerlerinde farklı kullanımlar söz konusu olmuştur. Yıllarca her ulus kendisine özgü bir ölçü sistemi geliştirmiş ve bu birimleri kullanagelmıştır. İşte, bu sebepten uzun zaman ölçü birimleri arasında uluslararası bir bağlantı da sağlanamamıştır. Sonraki zamanlarda yaşam seviyesinin yükselmesi, ticaretin gelişmesi, bilim dallarının çeşitlenmesi, ulaşım, iletişim ve haberleşmenin genişleyip uluslararası temasların yaygınlaşmasıyla her alanda olduğu gibi ölçü birimlerinin standartlaşmasına da ihtiyaç hissedilmiştir.¹

İnsanoğlu, metrik ölçü sistemini bilmediği zamanlarda herhangi bir nesnenin hacmi, büyüklüğü, küçüklüğü, uzunluğu, yakınlığı, ağırlığı ve hafifliliğini ölçmek için günlük hayatta kullandığı eşyalardan veya kendi uzuvlarından yararlanmıştır. Ölçü birimlerinin insan ve hayvan uzuvlarından oluşması, birçok millette ortaklığı da beraberinde getirmiştir.

¹ http://www.yildiz.edu.tr/~inan/Uluslararası_birim_sistemi.doc (Uluslararası Birim Sistemi) Paris'teki “Ölçü ve Ağırlık Konferansı”nın 11 ve 12. toplantılarında yeni, pratik ve her alanda kullanılabilen bir sistem kabul edilmiş ve 14.10.1971 tarihinde aynı Konferanstaki kararın neticesi bu Genel Konferans'ın emrinde çalışan “Comite International des Poids et Mesures” tarafından açıklanan “(SI) Systeme International d'Unites”, Metrik Sistem'in kabulünden tam 180 yıl sonra geçer olmaya başlamış ve yasallaşmıştır.

Kazak Türkçesinde ölçü adlarına geçmeden evvel Türkçede ölçü adlarıyla ilgili yapılan çalışmalardan kısaca bahsedelim.

Bu konudaki ilk eser, *Walter Hinz*'in 1955 yılında yayımlanan “*Islamische Masse und Gewichte Umgerechnet ins metrische System*”dir. Hinz, bu çalışmasında Türklerin İslam dinine girmeden önce ve girdikten sonra kullandıkları ölçü adlarını topluca vermiştir. İslami ölçü sistemine teferruatlı bir şekilde yer vermesi açısından dikkate değer bir çalışmadır. A. Davidoviç, 1970 yılında “*Materialı po Metrologii Srednevekovoı Srednei Azii*” adlı çalışmasıyla orta dönemde Türk devletlerinde İslam menşeli metrik (metre veya metreyi temel alan ölçülerle ilgili) sistemini ele almıştır. Halil İnalıcık’ın *Turcica* dergisinin 15. cildinde 1983’te yayımlanan “Introduction to Ottoman Metrology” adlı makalesi ise Osmanlı metrik sistemini bütün yönleriyle ortaya koyan bir çalışmadır.

İslamiyetten önce Türklerin kullandığı ölçü ve ölçü aletleri ile ilgili kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır, ancak bu konuyla ilgili birkaç makale yazılmıştır. Bunlardan ilki, N. Yamada’nın 1971 yılında *Studia Turcica* dergisinde yayımlanan “Four Notes on Several Names for Weights and Measures in Uighur Documents”dir. Yamada bu makalesinde, *şığ, küri, tãmbin, kap, iki bag, tãng, batman, şing ve kaw* gibi ölçü terimleri üzerinde durmuştur. A. Von Gabain, “Das Leben im Uigurischem Königreich von Qoco” adlı 1973 yılında yayımladığı çalışmasında, Turfan (Koço) Uygurlarının kullandığı ölçü birimlerinin listesini vermiştir. Listede, sıvılar için; *şık, küri, şing, kap, tãnbın, batır, küp, tingçan, kanglı*, uzunluk için; *karı*, yüzey ölçüleri için; *şık, küri*, ağırlık ölçüleri için; *stir~satır, bakır, batman, tãng, sayısal (adet) ölçüleri için; bag ve lug* terimlerini vermiştir. S. Raschmann tarafından 1995 yılında yayımlanan “Baumwolle im Türkischen Zentralasien” adlı makalede, Eski Uygur sivil belgelerinde kumaş için kullanılan ölçü birimlerinden *bag~baglıg, çığ, inlig, kölük, karı, kulaç, singar, kat, yitiz, bir şong* terimleri ele alınmıştır. Melek Özyetgin, “Eski Türkçede Ölçü” başlıklı makalesinde, Eski Türkçe metinlerden hareketle mesafe, uzunluk, ağırlık kategorileri için ölçme usulleri ve bununla ilgili terimleri ele almıştır. Ağırlık ölçü birimleri için, *tãmbin~ tãnbın, kap, batır, batman, şing, çığ, tarıg, urug, ür~üyür, ~yür, künçit, arpa~abra*, pamuk için kullanılan ağırlık ölçü birimleri; *tãng~tang, batman, arşın*; uzunluk ölçü birimleri için antropometrik ölçülendirmede mesafe veya uzunluk ölçüsü olarak karşımıza çıkan, *adak, mañ (adım) erñek (parmak), çigin (dirsek), kulaç, karış, karı*’dan ana hatlarıyla bahsedilmiştir. Bu makalede ayrıca doğaya ait herhangi bir unsurdan hareketle benzetmeye dayalı deyim aktarması (metafor) vasıtasıyla meydana getirilen anlatım biçimlerine de değinilmiştir. Ölçü adlarıyla yapılan diğer bir çalışma da Tanju Oral Seyhan’ın *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* Haziran 2007 sayısında yayımlanan “Çağatayca İki Zafername Tercümesinde Kullanılan Bazı Uzunluk Ölçüsü Birimleri” makalesidir. Seyhan bu çalışmasında, Timurlular dönemine ait olan *Zafername’nin İki Çağatayca Tercümesi, Babür Şah’ın Hâtürât’ı ve Mübeyyen* adlı eseri ile iki salât metninde geçen ölçü adlarını bir taramadan geçirmiştir. Burada adını zikretmeden geçemeyeceğimiz diğer bir çalışma, Zeki Kaymaz’ın 1998 yılında *Bir* dergisinde yayımlanan “Anadolu Ağzlarında Ölçü Bildiren Kelimeler” makalesidir. Makalede, ölçü adları Anadolu

ağızlarıyla sınırlandırılmıştır. Doğrudan Kazak Türkçesinde ölçüyle ilgili olan çalışma, R. Ablayeva tarafından 2006 yılında, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesinde *Kazak ve Türkiye Türkçesinde Uzunluk Ölçü Birimleri* adındaki yüksek lisans tezidir. G. Şadiyeva'nın danışmanlığında hazırlanan bu tezde, Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde uzunluk ve mesafe belirten kelimeler a) *vücut organlarının vasıtasıyla ifade edilen uzunluk ölçüleri* b) *uğraş biçimiyle ilgili olarak meydana gelen mesafe anlamlı ifadeler* c) *mesafe ve uzunluk ölçülerini belirten genel ifadeler* olmak üzere üç bölüm altında karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Tezin son bölümünde, atasözleri ve deyimlerde kullanılan uzunluk ölçüleri yine karşılaştırmalı ele alınmış ve böylece iki şive arasındaki ortaklıklar gözler önüne serilmiştir. Bu konudaki son çalışma, "Kazak Türkçesinde Antropometrik Sistemle Meydana Getirilen Ölçü Adları" başlıklı bildiri tarafımızdan yapılmış olup 25- 28 Mayıs 2008 tarihleri arasında Calalabat-Kırgızistan'da yapılan "6. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi"nde sunulmuştur. Bu bildiri de, Kazak Türklerinin ölçü sistemini ve ölçü terminolojisini oluştururken ilkin antropometrik sistemden, özellikle insan uzuvlarından yararlandıkları, gerekli gördükleri yerlerde de hayvan uzuvlarına başvurduklarından bahsedilmiştir.

Türkçede, İslamiyet öncesi ve sonrası eserlerde ölçme yöntemleri ve kullanılan terimlerde çeşitlilik görülmektedir. (Oral Seyhan 2007: 117) Mesela; Köktürk döneminde Çin ile yapılan yoğun ticaret, Çin ölçü terminolojisinin eski Türk ölçü sistemini etkilemesine neden olmuştur. Çünkü yoğun ticaret faaliyetleri beraberinde her alanda olduğu gibi ölçü sisteminde de '*ortak ölçü birimlerini kullanma zorunluluğunu*' doğurmuştur. Mesela; Eski Türkçede, antropometrik ölçü birimlerinden biri olan parmak için Türkçe *ernek* kelimesinin yanı sıra Çince *tsun* kelimesi, Türkçe *adak* '*ayak*' kelimesi yanında Çince *çığ*'ın (< *Çin ch'ih*: yaklaşık 35 cm. olan bir Çin ayak ölçüsü) birlikte kullanılması gibi. (Özyetgin 2005: 200)

Türkler İslamiyetten önce Çin'in yanında İran, Bizans ve Hint gibi devletlerle de ticari ilişkiler içinde bulunmuş ve bu devletlerden de ölçü adı almıştır. Türklerin İslam dinine girmesiyle Türklerde ölçü sistemi, bütünüyle Arap sistemine göre değişmeye ve şekillenmeye başlamıştır.

Kazak Türkleri, ölçü terminolojisini oluştururken yabancı dillerden alıntılama yöntemine başvurduğu gibi kendi dillerinin imkânları vasıtasıyla da yeni terimler türetme yoluna gitmişlerdir. Kazak Türkçesinde kullanılan yöntemler şöyledir:

a) Doğa unsurlarından benzetmeler (yani; metafor² < Yun. Metaphora)

Nesnelerin nicelik bakımından ölçülendirilmesinde, doğaya ait herhangi bir unsurdan yararlanılarak benzetmeye dayalı unsurların kullanımıyla ilgili anlatım biçimleri meydana getirilmiştir. Bu anlatım biçimine dil biliminde, *deyim aktarması* ~ *metafor* denilir. "Metafor, bir kavramın bir başka kavramla algılanma ifadesi olarak söylenmesidir, bu iki kavram arasında benzerlik ve bir bağ mevcuttur." (Lakoff,

² Bu kelime bizde önceleri, "*istiâre*" (<Ar. *İsti'âre*) kelimesiyle karşılanırdı. İstiare, bir şeyi anlatmak için ona benzetilen başka bir şeyin adını eğreti olarak kullanmadır. İstiare, eski Türk edebiyatında çok kullanılan edebî sanatlardan biridir.

Jhonson 2005: 219) “Metaforlar, insanın dünyayı nasıl algıladığının, nesnelere, olaylar, hareketler vb. hakkında ne düşündüklerinin açık bir ifadesidir.” (Kemal 2003:1)

Türklerin hayatında önemli bir rol oynayan ‘at, mızrak, ok, süngü’ gibi kelimeler ölçü adlarının meydana getirilmesinde önemli bir paya sahiptir. Bu ve buna benzer kullanımları ilkin *Orhun Yazıtları*’nda görüyoruz: Az yir y[oli?] anı b[irle... er]miş, bir at oruğu ermiş. Az ülkesinin yolu Anı boyunca... imiş, bir at yolu imiş (Tonyukuk D. 7 Ergin 1996) Yine *Orhun Yazıtları*’nda süngü batımı karıg söküpen Kögmen yışığ toğa yorıp Kırkız bodunug uda basdımız. Mızrak batımı karı söküp Kögmen ormanına aşarak yürüyüp Kırgız kavmini uykuda basdık (KTD 35- BK D 26–27 Ergin 1996) ‘*süngü batımı*’ ibaresinde karın derinliğinin ölçümünde doğadaki bir nesneden yararlanılmıştır. Süngü kelimesi, *mızrak* ölçü birimi olarak kullanılmıştır. Bir benzer kullanım *Hsüen Tsang Biyografisi*’nde de vardır. Ügüzdeki kum sanınça erdini bermiş buyan yme anar yetmez nehirdeki kum sayısınca (sayısız) mücevher, sevap vermiş yine (de) ona yetmez (HtPar 166 (7b) 863 (11)- 864 (12)). Bu cümlede, ‘mücevher ve sevap’ların sayısal çokluğu ‘kum metaforu’ ile mukayese edilerek anlatılmaya çalışılmıştır. Bu kullanımların sayısını eski Türkçe metinlerden hareketle çoğaltmak mümkündür. (Özyetgin 2005: 199)

Kazak Türkçesindeki metaforik kullanımlar şöyledir:

Baltasap: Kazakistan’ın Kızılorda eyaletinin merkezinde yaptığımız derlemeler sonucunda öğrendiğimiz ölçü adlarından biridir. Kazak Türkleri, eskiden yakaladıkları balıkların uzunluğunun kaç cm. olduğunu ölçmek için ‘baltanın sapını’ uzunluk ölçüsü olarak kullandıklarını ifade ettiler.

Boy: Bir şeyin tabanı ile en yüksek noktası arasındaki uzaklığın adıdır. Kazak Türkçesinde ‘boy’un *kumaş ölçümü* için kullanılan bir uzunluk birimi olduğundan bahsedilir. ‘Boylık’ kelimesi de *elbisenin boyu* demektir. Türkiye Türkçesinde boy, “herhangi bir nesnenin boyu, genişliği” anlamı yanında Kazak Türkçesinde olduğu gibi “kumaş için kullanılan ölçü” anlamı da vardır.

Kazak Türklerinin sık kullandığı *nayza* (F. < *nīze*) *boyu* da “mızrak uzunluğuna denk (yaklaşık) gelen bir ölçü” adıdır. Kazak Türkçesinde mesafe bildiren başka ölçü adları da vardır: *Ok³ boyu*: Okun ulaşabileceği mesafeye denk gelen ölçü, *tizgin boyu* 1 metrelik uzunluğa yaklaşık gelen ölçü, *tal boyu*: Dal boyu, *kazık boyu*: Kazık uzunluğu, *tusay boyu*: Metrik değeri, 30–40 cm olan uzaklık, bu daha çok yakın uzaklık için kullanılır, *qırık boyu*: 5-6 metreye kadarki uzunluk, *arқан boyu*: Halat uzunluğundaki mesafe (15 metre), *qom arқан boyu*: Deve kılından yapılan halat uzunluğu (6-8 metre), *tartpa arқан boyu*: Çok küçük bir uzunluk ölçüsü anlamında (18-25 metre), *kögen boyu*: [Kögen; a) koyun, kuzu, keçi ve oğlakları boyunlarından bağlamak için özel olarak yapılan ip b) dizgin c) küçükbaş hayvanların kaldığı yer] Kazak Türkleri hayvanların boyunlarını bağladıkları ipi de uzunluk ölçüsü olarak kullanmıştır.

³ *Cinan-ül- Cenân*’da *ok atımı yer* ‘bir okun gidebileceği yer’ anlamında (ok atımı yerden kokusuyla âdemin dimağı muattar olur XV. 133) geçmektedir. (Tarama Sözlüğü V O-T, TDK Yayınları, Ankara 1996, s. 2942)

Kazak Türkçesinde zaman ölçü adı+boy+3. şahıs iyelik eki biçimindeki ölçü adları da vardır: *Jaz boyu*: Yaz boyu, *jil boyu*: Yıl boyu, *kün boyu*: Gün boyu gibi.

Şlyuz/Şlyuz: Suyun derinliğini ölçmek için kullanılan uzun değneğin adıdır. Rusça ölçü alet adlarından biridir. Kazak Türkleri Ruslardan aldıkları bu ölçü aletini suyun derinliğini ölçmek için kullanmıştır.

Kazak Türkçesinde çok yakın uzaklıklar için ‘börük, tas, tayaq,, capıraq’ kelimeleri metaforik olarak kullanılan ölçü adlarıdır: *Tayaq tastam jer*: Yakın yer, *börük tastam jer*: Börük (şapka) bırakacak mesafe (en çok 30-40 metreye denk uzaklık ölçüsüdür), *tas laqtırım jer*: Taş bırakılabilecek mesafe, *tayaq tastam jer*: Bir sopanın atılabileceği kadarki mesafe, *kögen tastam jer*: Kögen ipinin bırakılabileceği mesafe, *sidik şaptırım jer*: Sidik işenebilecek mesafe, *tay şaptırım jer*: Uzak olmayan yakın yer, *tayaq tastam jer*: Çok yakın, bir adımlık yer, *bir capıraq kagaz*: Bir yaprak kadarki mesafe, (*capıraq*: kelimesi Kazak Türkçesinde *dilim* anlamında da kullanılır) *buğalık tastam jer*: 12-15 metre uzunluğunda atları ve develeri tutmak için halattan yapılmış bir nesne, *şılıbir tatsam jer*: Çok yakın, uzak olmayan (şılıbir: Atı, kazığa bağlamak için 5–6 metre uzunluğundaki halatın adı), *tap tayaw jer*: Çok yakın yer, *soyıl salım jer*: Soyılın ulaşabileceği mesafe için (soyıl: Silah olarak kullanılmaya yarayan uzun ağaç).

b) Nesnelere yararlanma

Arşın: Türk lehçelerinin köken bilimiyle ilgili büyük bir çalışma yapan E. V. Sevortyan *arşın* kelimesinin Türkçeye çok eski dönemlerde Farsçadan geçtiğini ve dirsekten elin parmak uçlarına kadarki uzunluk anlamında kullanıldığını, ancak bu uzunluk ölçü biriminin kimi zaman 40 santim, 65 santim, kimi zaman da 75 santim, 100 santime denk geldiğini belirttiikten sonra arşının Moğolcada da bulunduğu dikkat çekmiştir (Sevortyan 1974: 184) M. Erkal, Türk lehçelerinde arşın, arşın, arşın ve alçın şeklinde geçen kelimenin kökeninin Pehlevce ‘*aresn*’nden geldiğini düşünür. (Yeni Farsça *âreş, reş*) (*Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, s. 411 “arşın” maddesi) C. Esad Arseven’e göre, ‘*büyük adım atmak manasında*’ ‘*arşınmak*’ kelimesinden gelir. *Sanat Ansiklopedisi*, C I, s. 106 “arşın maddesi”) (Kaymaz: 1998: 393–394) Tietze, arşın/arşın (uzunluk ölçüsü) < arış/arş kelimesinin genişletilmiş şekli olduğunu ve “uzunluk ölçmek için kullanılan sırtın adı olduğunu söyler” (Tietze 2002: 201) Özyetgin, arşın kelimesinin Farsça kökenli olduğuna, Türklerin İran ile olan ticari ilişkiler neticesinde Soğdlar aracılığı ile Türk ölçü sistemine girdiğine ve Eski Türkçe dönemi metinlerinde, sivil Uygur belgelerinde bu terimin adına rastlanmadığına işaret eder. (Özyetgin 2005: 202)

Kazak Türkçesinde arşın, 1 metreye eşit bir uzunluk ölçüsü, şeklinde açıklanmıştır. Kazak Türkçesi sözlüğünde, ‘arşın’ kelimesinin isimden fiil yapan arşın+da- (arşınlamak, arşın ile ölçmek) biçimi de vardır. (Koç, Bayniyazov, Başkapan 2003: 51) Kazak Türkçesinde ‘arkan boyu’ kelimesi de arşın anlamında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde arşın, metrik değeri 68 cm. eşit bir uzunluk ölçüsüdür.

Derleme Sözlüğü [cilt:1]’nde bu kelime altı anlamda verilmiştir: Arşın (I) 1. 40 cm.lik uzunluk ölçüsü “Dişli *Bolvadin -Afyon Karahisar” 2) Açılmış iki kol

arasındaki uzunluk [cilt: 1] İshaklı *Bolvadin -Afyon Karahisar 3) 65 cm. lik uzunluk ölçüsü [cilt: 1] İncesu, Çapalı, Eldere *Dinar -Afyon Karahisar 4) Büyük adım [cilt: 1] İncesu, Çapalı *Dinar -Afyon Karahisar 5) 12 karış” [cilt: 1] İskele *Bigadiç – Balıkesir, 6) 75 cm.lik uzunluk ölçüsü [cilt: 1] Lök –Yozgat.

*Batpan~Batman*⁴: Fasmer, kelimenin kökeni hakkında bilgi vermek yerine bu ağırlık ölçü biriminin değerleri üzerinde durmuştur: a) 10 funt'a eşit ağırlık birimidir. b) Kırım ve Kafkas'da 28 funt'a eşit ağırlık birimidir Tatar Türkçesinde batman - 4 pud, Uygurca badman - terzaze, Çin funtu.. (Fasmer 1964: 34) Vladimir Dal, kelimenin kökeninin Türkçe olduğunu ve “Kırım ve Kafkas batmanı = 26 pud Kırım elma batmanı = 26 pud vs...” olarak (Dal 1863: 66) ölçü değerlerini vermiştir. Tietze, batman için bir ağırlık ölçüsü birimi olduğunu, < M. Räsänen 1969 s. 65. 73 göre *Fa. vaznân 'tartılar' < Ar: wazn 'tartı'* anlamına geldiğini, fakat bu kelime üzerindeki meselenin tam olarak halledilmediğini ifade etmiştir. (Tietze 2002: 294) Gülensoy ise batman kelimesinin bat ismine (bir tür takoz) +mAn ekinin eklenmesiyle oluşmuş ‘eski bir ağırlık ölçüsü’ olduğundan söz eder. (Gülensoy 2007: 121)

Batpan~Batman, Kazak Türkçesinde, 10 puta denk gelen ve metrik değeri 100 gram olan bir ağırlık ölçüsü birimidir. Batman, Türkistan coğrafyasında yaygın bir kullanıma sahiptir. Soğd kökenli bu ağırlık ölçü birimi *Türkçe Sözlük*'te “Miktarı bölgelere ve tartılacak şeylere göre değişen eski bir ağırlık ölçüsü.” (TS 2005: 224) olarak geçer. Bugün bu ölçü birimi, yerini modern ölçü aletlerine bırakmıştır.

Uygur metinlerinde batman, ‘pamuk, darı, buğday, un’ gibi ürünlerin ölçümünde kullanılmaktadır. (Özyetgin 2005: 198) Osmanlı İmparatorluğu'nda ağırlık ölçüleri olarak ‘okka, dirhem⁵’in yanında batman’ın da kullanıldığından söz edilir. (Çiftçi 2005: 1–17)

Derleme Sözlüğü'nde batman ağırlık ölçüsü, Erzurum'da aşağı yukarı 11,5 kg'a eşit (9 okka) ağırlık ölçüsü, Malatya'da sekiz kiloluk eski bir ağırlık ölçüsü, Artvin Yusufeli Uşhum köyünde sekiz okkalık bir ağırlık ölçüsü ve İğdir köyleri – Kars'ta m²lik arazi ölçüsü olarak verilmiştir.

kağak: Metrik değeri, 1200 gram veya 2.409.51 veya 200 gramdan ibaret olan eski bir ağırlık ölçüsü birimidir. Kazak Türkçesinde kağak, yarım kiloya yakın olan ağırlık ölçüsü birimi (Koç, Baynizov, Başkapan 2003: 239) Kazak Türkçesinin 10 ciltlik *Tüsindirme Sözlüğü*'nde ise bu ölçü birimi, 200 grama denk gelen bir ağırlık ölçüsü olarak verilmiştir.

⁴ Eskiden atasözlerimiz arasında çok kullanılan “Ağır ol, batman gel.” bugün “batman” kelimesinin kullanımdan kalkmasıyla kullanılmaz olmuştur. (Osman Kemal Kayra, “Atasözlerinde Anlam Kaymaları, Zamana Bağlı Anlam ve Coğrafi Mekân Kayıpları”, *Millî Folklor Dergisi*, s. 120, Cilt/Volume/Tome: 8 Yıl/ Year/Année: 15 Sayı/Number/ Numbre: 60 Kış/Winter/Hiver: 2003)

⁵ *dirhem is. Ar. “okkanın 400'de birine eşit olan 3,148 gramlık eski bir ağırlık ölçüsü”.* (Türkçe Sözlük 2005: 382), İstanbul için dirhem 3207 gram olarak tespit edilmiştir. Dirhem de bugün kullanılmayan yaklaşık üç gramlık bir ağırlık ölçüsü olmakla birlikte, halk arasında “Bir dirhem aklı yok.”, “Bir dirhem et bin ayıp örter.” şeklinde yaşamaya devam ediyor. (Kayra, Osman Kemal (2003), “Atasözlerinde Anlam Kaymaları, Zamana Bağlı Anlam ve Coğrafi Mekân Kayıpları”, *Millî Folklor Dergisi*, Cilt/Volume/Tome: 8 Yıl/ Year/Année: 15 Sayı/Number/ Numbre: 60 Kış/Winter/Hiver: 2003) s. 121.

ƙantar (< qintâr Arapça): Ağır şeyleri tartmak için kullanılan tartı aletlerinden biridir. Kazak Türkleri hem *kantar* hem de *bezmen* (*ülken tarazı*) tartı aletini kullanır. “Bezmen, bir terazi çeşididir, a) el bezmeni b) yaylı bezmen c) kaldıraçlı bezmen” olmak üzere üç çeşidi vardır. (Ojegov-Şvedova 2009: 41)

Türkiye Türkçesinde bu kelime a) Ağırlık sıfırken yatay duran bir kaldıraç koluna dik olarak tutturulmuş bir ibrenin sapmasıyla kütleleri tartan araç, b) Tartılacak kütle alttaki çengele takılınca sarmal veya bağlı olan ve normal olarak sıfırı gösteren bir okun yanlarda gösterilmiş ağırlık birimleri hizasına gelmesiyle kütle ağırlığını belirleyen bir tür tartı aleti, el kantarı, c) Baskül ç) *esk.* 56.452 kg ağırlığında ve 44 okkalık bir ağırlık birimi, (TS 2005: 1062) olarak geçer.

Fasmer, bezmen hakkında, “Eski Rusçada bezmen kelimesine 1396 yılına ait kayıtlarda rastlanmıştır. Berneker, Kolberg ve Tamm kelimenin Slav kökenli olduğunu idda ederler; bez meni ‘değişmeyen’. Bu görüş halk etimolojisine de aykırı değildir; ama Sobolevsky, kelimenin Slav kökenli olduğunu ve Rusçaya Lehçe (przezmiian) veya Çekçe’den (prezmen) geçtiğini söyler. Mikkola Räsänen, bezmen kelimesini Çuvaş Türkçesinden vişmen ‘ölçü’ viş- ‘ölçmek’ kelimelerinden geldiğini kanıtlamaya çalışmıştır. Korş, bu kelimeyi Arap-Türk vâznâ kelimesinden geldiğini söyler. Bu iki görüş içerisinden Räsänen’in görüşü daha kabul edilebilir niteliktedir. Bu kelime Rusçada Balt dillerine oradan da İskandinavya dillerine geçmiştir. Matzenawar’ın kelimenin eski İzlanda ve eski İsveç ‘bismare’ kelimesinden geldiğini savunan görüşü bizce yanlıştır.” (Fasmer 1964 I: 144–145)

Bezmen biçimiyle Kazak Türkçesine Rusçadan geçmiştir. Eren, bezmenin Balkan dillerinden Türkçeye geçtiğini düşünür. (Eren 1999: 207)

Kap: Gülensoy, etimolojik sözlüğünde, bu ölçü aleti hakkında OT. ƙa~ ƙap ‘kap, tulum, çuval, dağarcık’ (DLT) <*kâ (p) biçimindeki gelişimine ve ‘içine sıvı, gaz konulan oyuk nesne’ anlamına değinmiştir. (Gülensoy 2007: 459)

Kap, Kazak Türkçesinde metrik değeri, 4 puta denk gelen ve sıvıları ölçmek için kullanılan Türkçe ağırlık ölçüsüdür. Kap, Eski Türkçe metinlerde ve Uygur sivil belgelerinde, şarap için kullanılan bir ölçü birimidir. (Özyetgin 2005: 197) Kaymaz, “*kab (kap)*’ın “1 litre veya okkalık sıvı veya katı maddeler için kabul edilen ölçünün adı.” olduğunu söyler. (Ermemek) (Kaymaz 1998: 398)

Kebis: Yaptığımız derleme soncunda öğrendiğimiz ölçü aletlerinden biridir. Kazak Türkleri, eskiden balığın ağırlığını ölçmek için kebis’i kullanmıştır. Bugün, kelimenin ağırlık anlamı da kullanımdan kalkmıştır sadece *lastik ayakkabı* anlamında kullanılır olmuştur. (Koç, Baynizov, Başkapan 2003: 222)

Keli: Kazak Türkçesinde keli, “Havan, buğday ve darı gibi taneli yiyeceklerin içine koyularak dövüldüğü ve kabuğundan temizlendiği ağaçtan yapılan kap.” anlamındadır. Kazak Türkleri bu kapla da tahılları ölçmüşlerdir. Kelinin metrik değeri, 1 kilograma denk gelen bir ağırlık ölçüsüdür. Türkiye Türkçesinde keli kelimesi, *havan* kelimesiyle karşılanır.

Kelsap: Kazak Türkçesinde bu kelimenin iki anlamı vardır: 1) Havaneli, havan sapı, dibeğin sapı 2) Kilo. Kazak Türkleri, bugün ortak metrik sistemin kabulü gereği *kilo* ölçü adını kullanmaktadır, ancak yaptığımız derlemeler sonucunda eskiden kilo yerine ‘kelsap’ kelimesini kullandıklarını ifade ettiler.

Kir: Kantar, terazi, ölçü anlamalarında kullanılmaktadır. Kazak Türkçesinde, *kirşi* kelimesi de ‘kantarcı, terazici’ demektir.

Mışkal⁶ (<Ar. Mişkal): Kazak Türkçesinde miskal kelimesi, a) *ağırlık ölçüsü* (0,25 gram) b) *birazcık, biraz* olarak iki anlamda geçer. Kelimenin mışkalday (zerre kadar, birazcık) biçimi de vardır. (Koç, Bayniyazov, Başkapan 2003: 392) Bazı kaynaklarda, metrik değeri, 4,25 gram olan ağırlık ölçüsü birimi olarak geçmektedir. Devellioğlu, sözlüğünde bu kelimenin Arapçadan Türkçeye geçtiğini ve “*yirmi dört kıratlık bir ağırlık ölçüsü* (on dört kırat bir şer’î dirhem karşılığıdır.)” anlamında kullanıldığını ifade eder. (Devellioğlu 1990: 652) *Türkçe Sözlük*’te esk. 4,5 g değerinde eski bir ağırlık ölçü birimi olarak geçer. (TS 2005: 1402) *Kur’an-ı Kerim*’de Zilzâl Suresinin 7 ve 8. ayetikerimlerinde de miskal kelimesi ölçü ifade eder. 7. *Femen ya’mel mişgâle zerratin hayran yerah* 8. *Vemen ya’mel mişgâle zerratin şerran yerah*. (7. *Artık kim “zerre ağırlığınca bir hayır işlerse”, onun mükâfatını görecektir*, 8. *Kim de “zerre ağırlığınca bir kötülük işlerse”, onun cezasını görecektir*.)

Derleme Sözlüğü’nde bu ölçü adı, Erzurum yöresinde kuyumcuların kullandığı 5 g’lık ağırlık ölçüsü birimi olarak verilmiştir.

Ölşeviş: Kazak Türklerinin teraziye benzer kullandığı bir başka ağırlık ölçme aletidir. Kelime, Kazak Türkçesinde, ‘terazi, baskül, mizan’ anlamındadır.

Put: Fasmer, kelimenin “*eski Slav *pъdъ kelimesinden türediğini onun da kökenin Latince pondō «funt» kelimesine dayandığını (Latince pondos ‘ağırlık’), bunun da pondus (ağırlık, çeki) kelimesinin ablatif şekli*” olduğunu söyler. (Fasmer 1987: 401) “Eski bir Rus ağırlık ölçü birimidir. Putun metrik değeri, 16,38 kg denktir. Ruslar, bu ağırlık ölçüsünü ‘tuz ve bal’ için kullanmışlardır.” (Ojegov, Şivedova 2009: 631) İskandinav dilinden Rusçaya geçmiştir. Kazak Türkçesine bu biçimiyle Rusçadan geçmiştir.

Derleme Sözlüğü [cilt: 9]’nde put (I) *16 kg’lık ağırlık ölçüsü* anlamında ve Yavuz, Çayağzı *Şavşat –Artvin –Kars yörelerinde kullanıldığı kaydedilmiştir.

Sajın /Sajen: Fasmer, “7 İngiliz futuna denktir, yani 2,1336 metredir. Sajen -önceden bir elin parmak uçlarından ikinci elin parmak uçlarına kadar mesafeye denktir. Bu kelime, Rusça syagat (yetişmek, ulaşmak) fiilinden gelmiştir. Bu fiil, eski Rusça ‘sagnati’ el uzatmak kelimesinden gelmektedir.” der. (Fasmer III 1987: 545)

Ojegov ve Şivedova, kelimeyi üç anlamda vermiştir: “a) Metrik değeri, 2 metre. 13 cm veya 3 arşına denk gelen eski bir Rus uzunluk ölçüsüdür, b) Bu ölçü birimiyle ölçülen herhangi bir nesnenin miktarı, c) Bu uzunluktaki ölçüm cetveli.” (Ojegov, Şivedova 2009: 692)

⁶ Atasözlerimiz arasında eskiden “*dostluk kantarla, hesap miskalle veya nuhabbet kantarla, alışveriş miskalle*” ifadesi kullanılırdı. Bugün “miskal” kelimesi yalnızca kıymetli taşları ölçmek için kullanılmaktadır.

Şakırım: Kazak Türkçesinde metrik değeri 1000 metre uzunluğunda olan ölçü birimidir. Rusçada bu kelime, ‘versta’ ve 1,067 kilometreden ibaret olan uzunluk ölçüsü birimi olarak geçer.

Şelek: Eren, (<Erm. salak bag, load, back) kelimenin *sırtta taşınan yük, yerel ağzılarda küfe* anlamında kullanıldığını ifade eder. (Eren 1999: 385)

Kazak Türkçesinde şelek, ‘sıvı şeyleri koymak için ağaçtan yapılmış kap’ın adıdır. Bu kapla da çeşitli sıvılar ölçülmektedir. Kazak Türkçesinde şelek isminden türetilmiş *şelektev*: şelek ile ölçmek biçimi de vardır.

Yeni Tarama Sözlüğü’nde kelime, 1) *sırtta taşınacak kadar odun yükü*, 2) *denk, tay* (Dilçin 1983: 197) anlamlarında geçer. *Derleme Sözlüğü*’nde bu kelime, şelek (I) 1) *Sırtta taşınan yük* [*Derleme Sözlüğü c: 10*] Narlıdere *Menemen –İzmir Sorhun *Niksar –Tokat *Keşap –Giresun *Maçka ve köyleri –Trabzon –Gümüşhane –Erzurum –Erzincan *Ağın –Elâzığ –Malatya Haral –Gaa. *Göksun-Maraş –Hatay ve çevresi -Sivas ve çevresi *Sorgun –Yozgat Köşker –Kırşehir -Kayseri ve çevresi *Bor, -Niğde -Konya çevresi Faydalı *Kozan, Kandilli *Saimbeyli, Karaçay,*Osmaniye, Höketçe-Adana Çiftelinar *Mersin, *Mut ve köyleri –İçel şelek (I) şelek (I) 2) *Küçük sepet* [*Derleme Sözlüğü c: 10*] –Samsun şelek (I) 3) *Küfe* [*Derleme Sözlüğü c: 10*] *Mesudiye köyleri –Ordu -Giresun ilçe ve köyleri Ovacık *Silifke, Bozyazı, Ferhenk *Anamur –İçel; Şelek 1) *Sırtta taşınan yük* [*Derleme Sözlüğü c: 12*] Uluşiran *Şiran Gümüşhane Davulku, *Hekimhan Malatya *Antakya ve çevresi Hatay Yozgat *Bünyan, Afşar, *Pınarbaşı Kayseri Mustafa Paşa *Ürgüp Nevşehir [şele] *Sırtta taşınan yük* (*Derleme Sözlüğü c: 12*) Çorum *İğdır Kars Aşağı Toklu *Taşlıçay Ağrı şelek 2) *Fındık dalından çıkarılan ince çıtaldan yapılan orta büyüklükte bir çeşit sepet* [*Derleme Sözlüğü c: 12*] Ordu Giresun Trabzon’da *şelek ağzı geniş dibi dar sepet* [*Ordu İli ve Yöresi*] anlamlarında kullanılır.

Terazi (Farsça <tarâzü): Ağırlık ölçüm aleti, terazi. *Türkiye Türkçesi Sözlüğü*’nde “terazi: Bir kolun iki ucuna asılı iki kefeden oluşan tartı, mizan.” anlamında kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde, terazi kelimesinin yanında Arapça *mizân* kelimesi de kullanılır.

Derleme Sözlüğü’nde bu ölçü aleti, *Bor –Niğde’de de *batman terazi* biçiminde bir batmandan büyük ağırlıkları tartmak için kullanılan *büyük terazi* [*Derleme Sözlüğü c: 2*] Dereçine *Sultandağı Afyon’da da *batman terazi* biçiminde *büyük terazi* [*Derleme Sözlüğü c: 12*] olarak kaydedilmiştir.

Turık: Bu ölçü aleti hakkında kaynaklarda ve derlemede yeterli bir bilgi elde edilememiştir. Kızılorda’da yaptığımız derleme sonucunda eskiden Kazak Türklerinin uzunluk ölçüsü olarak kullandıkları aletlerden biri olduğu bilgisine ulaşılmıştır.

Ticarette de ölçülen eşyaya göre uygun ölçü adları meydana getirilmiştir. Kazak Türkleri, aslında bir para birimi olan *tiyin* (*kuruş*), *tenge*, *altın*, *gümüş* gibi pahalı madenleri, metalleri ağırlık ölçü birimi olarak kullanmışlardır. Aynı şekilde Uygur sivil belgelerinde de bir para birimi olan ‘bakırın özellikle gümüş ve lal (yakut)’in’ ağırlık ölçü birimi olarak kullanıldığı görülür. (Özyetgin 2005: 198)

c) Bazı gramatikal öğelerin ölçü fonksiyonunda kullanılması

Sayı İsmi+*günlük* (gün+lük) yol: *Bir günlük yol* (bir gün boyunca veya 24 saat süren yolculuk). Sayı İsmi+ *atım* (<at-ım): *Bir atım* (belirli bir ölçek). Sayı İsmi+ *astım* (<as-tım): *Bir astım et* (bir aşımlik et). Sayı İsmi+atam: *Bir attam jer* (bir adımlık mesafe). *Bir jakıtı* (tek taraflı, tek yanlı). *Bir kaynatım* (<kay-na-t-ım) (bir kaynatımlık, bir defalık). Sayı İsmi+tilim (tilim) nesne adı: *Bir tilim ekmek* (bir parça ekmek).

Bu tür kullanımlar Eski Türkçe metinlerde de görülür: *Yeti tutum taklan* (bir avuç un), *bir tutum krüç* (bir avuç pirinç) tamlayan gurubu içinde tamlayan, nesneyi ölçü bakımından nitelenmektedir. (Özyetgin 2005: 144)

ç) Kazak Türkçesindeki bazı kelimelerin de ölçü kategorisinin meydana getirilmesinde önemli bir fonksiyon icra ettiği görülür. Mesela;

Eki: Bazı kelimelerle birlikte kullanılarak ölçü, miktar bildirir. *Eki dürkin*: İki defa.

Mezgil: Mezgil, 1. Süre, vakit 2. Mevsim, sezon demektir. Mezgil kelimesiyle yapılmış diğer ölçü adları şöyledir: *Mezgildes*: Aynı zaman içinde hareket eden, eş zamanlı, *mezgildi*: Zamanı, tarihi belirlenmiş, *mezgildik*: Bir mevsim süresince, mevsimlik, *mezgilsiz*: Zamansız, vakitsiz, *mezgilsizdev*: Biraz, zam, vakitsizce.

Türkiye Türkçesinde mezgil kelimesi, *mevsim*, *müddet*, *öğün*, *safha*, *süre*, *vade*, *mehil* kelimeleriyle karşılanır.

Şama: Fiziksel gücü gösteren ölçü biriminin adıdır. Kazak Türkçesinde bu ölçü biriminin, anlamdaş başka biçimleri de vardır: *Yedinitsa* (Rusçada ölçüm 'biriminin' adı (Ojegov, Şvedova 2009: 186)), *bölşek*, *ölşem birliğı*, *ölşem*. Türkiye Türkçesinde şama, *birim*, *ölçek* anlamında kullanılır.

Uzak (*ırak~alıs*) Gülensoy, bu kelimeyi ET. Uzak; uzak, uzayan, süren"= ujak ~ OT. Uzak "uzun, eski, uzak", DLT: uzak iş uzayan, bitmeyen iş" <*uz-a-k (veya OT: uza "geçmiş zaman +k") TT: uzak> uza-k olarak vermiş. (Gülensoy 2007: 982)

Uzak kelimesi de Kazak Türklerinin kullandığı ölçü adlarından biridir. Bu kelime, a) uzak mesafe ölçümü olarak mesela; *uzak jol*: Uzun yol, b) zaman ölçümü, uzun süreli mesela; *uzak tañ*: *Gece boyu*, *bütün gece* gibi.

Uzak kelimesiyle yapılmış diğer ölçü adları şöyledir: *Uzakıtı kün*: Gün boyu, bütün gün; *uzaktık*: Uzaklık, iraklık, mesafe, ara, *künniñ uzaktığı*: Günün uzunluğu gibi.

d) Kazak Türkleri, namaz vakitleri veya tañ/seher/kiçe vb. zaman adları ve gramer birliklerinden hareketle de ölçü adı oluşturmuştur.

Mevsime, süreye ve hava durumuna göre ölçü adları: Kazak Türkleri, zamanların ve mevsimlerin adını gündüz gölgeye, gece de yıldızlara bakarak koymuştur.

Kazak Türkçesinde süre ölçü adları şöyledir: *Kas kagım*: 1 saniye, *bir sat*: 1 anlık, *tâulik*: 24 saat, *apta* (<hafta Farsça): Hafta (7 gün).

Kazak Türkçesinde *Ay*: 1 ay (30–31 gün), *toksan*: 3 aya denk gelir, *aylık*: 30 günlük zaman ölçüsü, *ayşılık*: Bir aylık vakit, *jartı kün*: Yarım gün, *bir kün*: Bir gün, *jil*: Yıl, sene (365 gün ya da 12 ay).

Vakit süresinin ölçüleri de Kazak Türkleri arasında sıkça kullanılmıştır: *Tang sâri*: Tan vakti, şafak, *kulkin sâri*: Çok erken (Sabahleyin), *tang bozara*: Güneş çıkar çıkmaz, *kün şıga*: Güneş çıktığı an, *kün kızara*: Kuşluk vakti, *tüske jakın*: Öğlene yakın, *tal tüs*: Dal öğle, *şankay tüs*: Dalöğle; *sâske tüs*: Kuşluk vakti, *tüs kayta*: Öğleden sonraki zaman, *besin*: Öğle namazı vakti, besin vakti, *keş*: Akşam, *kölenge bası uzara*: Gölgenin çoğaldığı vakit, *kün bata*: Güneşin battığı vakit, gün batmak, *kün tavlik*: Gece ile gündüzün toplamı, saatlik vakit, *ımrıt*: Akşam vakti, akşam karanlığı, *inir*: Alacakaranlık, *jöpüldeme*: Birden, aniden, *tün kovrangısı*: Gece karanlığı, *Ay tuva*: Yeni ayın doğduğu vakit, *tün ortası*: Geceleyin, *juldız söne*: Yıldızın söndüğü, kaybolduğu vakit.

Tabiata ve tabiatın durumuna göre ölçü adları: *Ay tuganda*: Ay yenilediğinde, ay yenilediği zaman, *algaş kar jauganda*: İlk kar yağdığı zaman, *jer köktegende*: Yer yeşillendiği zaman, *juldızdar öşkende*: Yıldızlar söndüğünde, yıldızlar söndüğü zaman, *kün batarda*: Güneş battığı andaki vakit, *kün kürkiregende*: Şimşek çaktığı zaman, *kün töbege köterilgende*: Güneş tepeye yükseldiği zaman, *kün arkan boyı kötirilgende*: Güneşin evrenden ilk görüldüğü vakit, *kan sonarda*: Karın ilk yağdığı anda izin iyi görüldüğü zaman, *kıray tükende*: Kırığı yağdığı zaman, *taş şübirlep atkanda*: Güneşin yavaşça çıktığı zaman, *şöp sargayganda*:Yaprakların sarardığı zaman.

Kazak Türkçesinde bir günlük zaman isimleri şöyledir:

I) Güneş çıkmadan önceki zaman isimleri: Bunlar, gece ile sabah arasındaki zamana ait isimlerdir. Bunlardan ilki, *taş*: Tan vakti, şafak, seher veya *taşerteş*: Sabahleyin'dir. Eski Türkçede sabah için genellikle 'erte, erde' kelimeleri kullanılır.

(Clauson 1972: 202–293) “ ‘sabah erken’; erken dönemde genellikle taşla ‘seher’ ilişkili; orta dönemde iki zıt anlam geliştirmiş; (1) ‘yarın sabah erken; yarın’; (2) ‘bundan daha erken’, yani geçmişte.” Kelimenin yapısı hakkında da şunları söylemektedir: “‘orijinal érte:’yi gösteren ilk ünlüsündeki çeşitlilikle ve bazen –n’li (erten vs.), ve bütün modern şivelerde yaşıyor.”

Erte kelimesinin yapısı için ‘er’ erken sözüden geldiğini söyleyenler olsa da Ögel’e göre aslında bu kelime, *ert-* ‘geçmek’ fiilinden geliyor. (Ögel 1978: 449)

Kazak Türkçesinde *alagevim*, *alagöbe*, *alaş-gulan*, *alaş yelen*: Çevrenin sabahleyin aydınlanmamış zamanı, *kulaniyek*, *kulan seri*: Tan kuşluk vakti, *taş seri*: Seher vakti demektir.

II) Güneş doğduktan sonraki zaman isimleri: Kazak Türkçesinde gündüz kelimesi, *kündiz* şeklinde (*gündüz*, *gündüzün*) (Koç, Baynızov, Başkapan 2003: 258) geçer.

Clauson, kelimenin yapısının “kün+tüz olduğunu, ‘tüz’ için ise bir ek değil,

düz, düzgün anlamlarında kullanılan bir kelime olduğunu” söyler. (Clauson 1972: 729) Radloff, bu kelimeyi <kün+tüs olarak verir. (Aydın 2002: 150) Eren, gündüz kelimesinin yapısının <kün isminden (>gün) +tüz ekinin getirilmesiyle oluştuğu görüşündedir. (Eren 1999: 167)

Kazak Türkleri sabahla öğle arasındaki zamana *säske* (<Far: *säske*) (*kuşluk vakti*) diyor. *Sıyır säske*: Güneşin bir arkan boyu yükseldiği zaman, *säske tüs*: Öğlene yakın zaman, yaklaşık saat 12 civarı, *ul säske*: Tam öğle vaktine yakın zaman.

Clauson, sözlüğünde ‘kuşluk’ kelimesini şöyle açıklar: *Kuş*’tan soyut isimdir (ve somut isim). Batı Türkçesine has bir kelimedir. Sadece (?) GB Osm.da kuşluk; Tkm. de *ğuşluk* (1) ‘günün erken vakti’ (kuşların en hareketli oldukları dönem) (2) ‘kuşhane, kuşlar tarafından avlanan yer’ vb. yaşıyor. Çağ. XV’ te *kuşluğ* (1) sabah ortası ve yemek zamanı (2) kuş gibi karakter (Seng.); Kıp. XIV’ te kuşluk (1) kuşluk vakti; (2) ‘kuşları avlamakta kullanılan geniş başlı bir ok’ (id.) şeklinde anlamlarını vermiştir. (Clauson 1972: 672–763) Eren, kelimenin yapısını açıklarken ‘kuşluk’ kelimesiyle Özbek Türkçesindeki ‘tuşlık’ kelimesi arasındaki benzerliğe dikkat çekmiş ve Özbek Türkçesindeki *tuşlık* (>*tuş+lik*) sözünün *tuş* (*öğle*) kökünden geldiğini ifade etmiştir. (Eren 1999: 270)

Günün ortasındaki zaman adları şöyledir: Öğle: Sabahla ikindi arasındaki vakit, gün ortası demektir. Bu zamana, Kazak Türkçesinde, ‘tüş’ gün ortası, öğle vakti öğle; *tal tüs*, *talma tüs*, *tapa-tal tüs*: Günün en sıcak olduğu zaman, saat 2 civarı; *şanjı kay tüs*: Tam öğle denir.

Bahaeddin Ögel, ‘öğle’ kelimesi için, Eski Türkçede, ‘öt, öd, ödli’ kelimelerinin ‘zaman’ manasına geldiğini söyleyerek kelimenin bu kökten ‘öd+le’ şeklinde, bir kelime türemesi ve buradan da, öğle kelimesinin çıkmış olabileceğinin ihtimali üzerinde durur. (Ögel 1991:463)

Öğleden sonraki zaman adları: Bu zamana Kazak Türkçesinde *besin*: Öğle vaktinden sonraki zaman ~ *ulı besin*: Öğle vaktinden sonraki zaman ~ *kişi besin*: Öğle vaktinden sonraki zamanla ikindi namazı arasındaki zaman, *külama besin*: Güneşin batmaya yakın olduğu zaman demektir. ‘Besin’ kelimesi, Kazak Türkçesinde Farsçadan geçmiştir

Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*’de ikindi kelimesini “öğlenin ikincisi yahut asr-ı sâni” (Ahmet Vefik Paşa 2000: 188) olarak açıklar. Ögel’e göre de en doğru izah budur. (Ögel 1991: 458)

Güneşin batma zamanları, *aşşam ve imurt* kelimeleriyle karşılanır. Kazak Türkçesinde bu zamanların da kendi içerisinde adları vardır. *Alagevim*: Güneşin batış zamanı, *kevgim, kevim*: Alacakaranlık, *namazşam*: Akşam vakti, akşam namazının kılındığı vakit, *keş*: Günün karanlık olmaya başladığı vakit.

Kâşgarlı, *Divan-ı Lûgati ’t-Türk*’te Oğuz Türklerinin ‘iñir’ yerine, ‘imir’ kelimesini ‘aydınlıkla karanlığın birbirine karışması’ kullandıklarını kaydetmiştir. (Atalay 1999: 231)

Kâşgarlı, divanında XI. asırda *aħşam*, *akşam* kelimesinin kullanıldığından bahseder. Clauson'a göre akşam kelimesi, *Soğdça* (*'ş'm (Persian *šām*) Sogdian 'yšp "night") (Clauson 1972: 96) dan Türkçeye geçmiştir. Eren, kelimenin İran dillerinden geldiğinin açık olduğunu, ancak verici dilin hangisi olduğunun tam olarak belli olmadığını ve *ak+şam* şeklindeki bir ayırımın da büsbütün yanlış olduğunu ifade eder. (Eren 1999: 6) Ögel, kelimenin ibadet zamanı olarak *Maniheizm* yoluyla eski bir İran lehçesi olan Soğutçadan geçme ihtimali üzerinde durmuştur. (Ögel 1991: 457)

Yatsı, güneşin batmasından bir buçuk, iki saat sonraki vakit, bu vakitte kılınan namaz demektir. Kazak Türkçesinde *yatsı* kelimesi, *keşkurım*: *Yatsı vakti ve kügüm*: *Yatsı vakti* (Karabacak 2004: 1559) kelimeleriyle karşılanır.

Räsänen, *yatsı* kelimesinin kökeninin *yat-* 'yatmak, uyumak' fiilinden geldiğini ifade eder. (Räsänen 192b) İkinci vakti gibi *yatsı* da bir ibadet zamanıdır.

Kazak Türkçesinde gece vakit adları: *Tün*: Gece, *inir*: Güneşin batıp karanlığın çıktığı vakit gurup vakti, *kızıl inir*: Gecenin olduğu vakit, *jarım tün*: Gecenin ortası.

Clauson gece kelimesinin *kéc-* fiilinden türemiş bir isim olduğunu, eski dönemde bir zarf 'akşamda geç/gece' anlamında kullanıldığını, fakat kısa bir süre sonra 'geç akşam /gece' için bir isim olarak tünden önce gelen devre, 'gece' anlamına geldiğini söyler. (Clauson 1972: 694–695) Räsänen <*käç* veya *kēc* ismine yönelme hâl ekinin getirilmesiyle oluştuğunu (Räsänen: 60), Bang, "Berlindeki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları" çalışmasında *käcä*, *keççe* < **käç-čä* (Bang 1980: 67) biçiminde bir seyir takip ettiğini, Marcel Erdal, ikinci ünlüsü eski metinlerde i harfiyle yazılanın e olduğuna göre *käç-* 'geçmek' fiiliyle ilgisi olmadığını kelimenin aslında *kečä*, **ke* adına + eşitlik hâl ekinin (Erdal 1977: 88) getirilmesiyle meydana geldiğini, Eren ise Türkçe "kiç" veya "kēc" (Eren 1999: 150) kökünden ortaya çıktığını *kič-e* > *gece* olduğunu söyler.

Havanın sıcak, soğuk ve ılık olmasına göre de Kazak Türkleri en uygun ölçü adlarını kullanmıştır. Mesela; *kanjilim*: Soğukla sıcak arası, *jılı*: Ilık, *ıstık*: Sıcak, *suk*: Soğuk, *muzday*: Buz gibi.

Yazın hava durumuna göre şu ölçüler kullanılmaktadır: *Jılı*: Ilık, *ıstık*: Sıcak, *kapırık*: Bunaltıcı, boğucu, *kaynap tur-*: Hava kaynıyor, *küyip tur-*: Çok sıcak, yangın gibi, *aspan aynalıp jerge tükendey*: Gök dönüp yere düşmesi gibi, *mıy kaynatatın ıstık*: Beyni kaynatma derecesindeki sıcaklık, *şıbinsız jaz*: Sivrisineksiz yaz.

Kışın hava durumuna göre şu zaman ölçüleri kullanılmaktadır: *Şuvak*: Güneşli, *may tongısız*: Yağ donmayan hava, *suviç*: Soğuk, *salkın*: Serin, *ayaz*: Ayaz, çok soğuk, *üskirik*: Şiddetli rüzgar, *bet karatpas ayaz*: İnsanın yüzünü yerden kaldıramayacağı derecedeki ayaz, *tükirik jerge tüşpeytin ayaz*: Tükürük yere düşene kadar donan soğukluk.

Yemeğin piştiği vakitle ilgili ölçü adları: *As pisirim*: 2–3 saatlik zamanda pişen aş, *et asım*: (Kazanda) etin tahmini olarak 2–3 saat pişmesi, *et pişirim*: Etin piştiği vakit

(2–3 saat), *et kaynatım*: Kazanda etin kaynamaya başladığı vakit, *kaynam~ kazan kaynam*: Kazanın kaydığı vakit, *süt pişirim*: Sütün piştiği vakit (5–10 dakika).

Gıda maddeleriyle ilgili ölçümler: *Bir asım (et)*: Bir yemeklik (et), *bir eli (kızı)*: *Bir parmak genişliğinde (kızı)* (kızı: Atın kaburga kısmı ve yağlı etinden yapılan sucuk), *bir jıprak (et, nan)*: Bir dilim (et, ekmek), *bir jutım (kıımız, süt)*: Bir yudum (kıımız, süt), *bir tutam kıızı*: Bir tutam kıızı, *bir urttam (kıımız, süt)*: Bir yudum (kıımız, süt), *bir ügim (tuz)*: Bir öğütmelik tuz, *bir üzim (nan)*: Bir parça ekmek, *bir şökim (tuz)*: Bir fiske (tuz), *bir şımşım (tuz)*: Bir fiske (tuz), *bir uvıs (biday, tarı)*: Bir avuç (buğday, darı), *bir ügim (nan)*: Bir öğütmelik (ekmek), *bir üz-im (bir parça)*, *judırık basınday (et, kıızı)*: Yumruk kadar (et, kıızı) *kaynatım: bir kaynatım (şay)*: Bir kaynatım (çay), *salım: bir salım (tuz, şay)*: Bir salım (tuz, çay) *tuvram (et, nan)*: Bir lokma (et, ekmek).

XVIII. asırda “*Áz Tauke Kağan 'ın*” yönetimiyle yapılan meşhur *jeti jargı* yani *yedi tüzük* anlamındaki yasalarda ceza ölçüleri, XX. asrın başında kesinlik kazanmıştır. Bu tüzüğe göre, cezalar herhangi bir kavga, tartışma sonucunda ölen kişi için ya da kişinin vücudunda aldığı yara veya yaralara göre kendi içerisinde sınıflandırılmıştır. Mesela; erkeğin kan hakkı 100 (yüz) attır. Eğer adamın beli kırılrsa tam kan hakkını ödemek zorundadır, adamın gözü çıkarılırsa 50 (elli) at verir, parmağı kırılırsa (başparmak) 100 koyun verir, orta parmağı kırılırsa 20 koyun verir, çocuk ölü doğarsa ve 5 aylık bebek için 5 at verir, 5 aydan 9 aya kadar her ay için 1 deve verir. Onaylanan kanuni cezalar 100 deve 300 ata ya da 1000 koyuna denk düşer.

Kazak Türkleri nevrüz, şölen, şenlik gibi eğlencelerde *bäyge*, (Koç, Baynızov, Başkapan 2003: 83) yani at yarışları düzenler. *Bäyge, at yarışmaları oyunları da mesafe ve mekân uzaklığının tayin edilmesinde kullanılır*. Bägeler, yarışmaya katılacak atların yaşlarına göre *at bägesi, kıunan bägesi, tay bägesi* (Ablayeva 2006: 11) olmak üzere çeşitlere ayrılır.

Hayvanları birbiriyle değiştirmede ve hayvan satışında hayvanın özelliklerine göre uygun ölçüler kullanılmıştır. Mesela; deveyi - dişi ata, dişi atı- ineğe, ineği- taya (atın iki yaşındaki yavrusu), ineği- kıunana⁷ (kıunan: Üç yaşındaki atın yavrusu), tayı – 3–4 koyuna değiştirmek gibi.

e) Bahsedilen şeyin ölçeklendirilmesinde dilin bütün imkânlarından yararlanılmaktadır. Bunlardan biri de antropometrik sistemdir. Antropometri, Yunanca *anthropo (insan)* ve *mertikos (ölçme)* sözcüklerinden türetilen ve insan vücudunun ölçülerini konu edinen bilim dalıdır.⁸ İnsan vücudunun ölçülerini elde ederken bu ölçülerin çeşitli topluluklar, meslekler, yaş ve cinsine göre farklı oluşlarını etkileyen etmenler de bu ölçme sisteminin araştırma konuları arasında yer alır.

⁷ Sabit Muқанov, “Kazak Kıawımı”nda Kazak Türklerinin at türleri adlarından bahsetmiştir. Örneğin, at yavrusuna *kıun*; bir veya iki yaşına daha girmemiş, tüyü dökülmekte olan at yavrusuna *jabağı*; at iki yaşını doldurursa *tay*; üç yaşındaki ata *kıunan*; dört yaşındaki ata dönen; beş yaşındakine *besti*; atın dişisine *biye*; ilk yavruyan ata *batyal* denir. (1995: 82)

⁸ <http://www.bitkihastenesi.com/antropometri/antropometri-nedir.html>

Kazak Türkleri göçebe veya yarı göçebe hayat sürdükleri dönemlerde metrik ölçü birimleri ortaya çıkmadan önce ve gelişmiş ölçü aletlerinin olmadığı zamanlarda, yaşam ihtiyacından olsa gerek belli bir mesafenin ölçüklendirilmesinde vücut organlarından yararlanmışlardır. Onların antropometrik sistemle meydana getirdikleri ölçü adları şöyledir:

a) Parmağa dayalı uzunluk ölçü birimleri

Eli: Parmağın yatay kalınlığı, eni, parmağın genişliği demektir. Eli'nin metrik değeri, 1,5 cm'dir. Bu uzunluk biriminin kendi içerisinde çeşitleri vardır: *Eki eli*, *üç eli* vs. *Eki eli*: İki parmak genişliği, *üç eli*: Üç parmak genişliği demektir. Kazak Türkleri, kazının, yani at etinden yapılmış sucuğun kalınlığını parmak kalınlığı vasıtasıyla ölçmüştür. Kazak Türkçesinde buna bağlı olarak meydana gelen ve çok sık kullanılan *bir eli kazı*, *iki eli kazı*, *üç eli kazı*, *dört eli kazı* ifadeleri bunun bir örneğidir. 'Bir eli kazı' demek 'bir parmak eninde olan at eti sucuğu' demektir. Bunun gibi *iki eli kazı*, *üç eli kazı* tabirleri de aynı şekilde açıklanır. (Ablayeva 2006: 11) Kazak Türkçesinde *eli* (parmağın kalınlık ölçüsü) kelimesi Türkiye Türkçesinde *parmak*, "*bir parmak enliliğindeki uzunluk ölçü birimi*" kelimesiyle karşılanır.

Eli, *Kazak Türkçesinin Frazelogyalılık Sözdüğü*'nde de geçer: Betiniñ kiri bes batpan [bes eli] *betiniñ kirine bes it toyğanday (tım, las, öte bılganı) (yüzünün kiri beş batman [beş eli beş parmak kalınlığı]) yüzünün kiri beş it doymuş gibi (çok kirli, çok pis, tiksindirici) ifadelerinde olduğu gibi (Kenesbayev 1977: 118)

Karı: (~*Karış*) Clauson, 'karı' ve 'karış' kelimelerinin önce silah anlamında sonradan ölçü birimi olarak kullanıldığını ve küçük ses değişiklikleriyle bütün Türk lehçelerinde kullanıldığını ifade etmiştir. Karış kelimesinin yapısı hakkında <*kar-*'dan türemiş isim* şeklinde vermiş, anlamı için "karış, açılmış başparmakla küçük parmağın ucu arasındaki mesafe"⁹ demektedir. Arat, karış <kar-ı+ş'ı 'gerilmiş hâlde başparmak ucundan 'serçe' parmağın ucuna kadar uzanan bir mesafe ölçüsü (Arat 1985:) olarak vermiştir.

Karı: (~Karış), Kazak Türkçesinde başparmak ile küçük parmağın arasındaki ölçüdür. Metrik değeri, ortalama 20–25 cm mesafeye denk gelir.

Sere: Eren, bu kelimenin ser- e (açarak yaymak) kökünden geldiğini söyler. (Eren 1999: 362)

Sere, açık duran başparmağın ucundan işaret parmağının ucuna kadar olan uzaklık veya açık duran dört parmağa eşit bir kalınlık ölçüsüdür. Bu ölçü adına Kazak Türkçesi ağzlarında sıkça rastlanır. (Kuralbayulı 1997: 335)

Derleme Sözlüğü'nde bu kelime, [cilt: 10] sele (I) (*el açık durumdayken*) başparmakla işaret parmağı arasındaki uzaklık *Keçiborlu, İğdecik –İsparta Salda *Yeşilova –Burdur Çöplü *Çivril, Bereketli *Tavas, Oğuz *Acıpayam

⁹ "Orijinal olarak "önkol" ama daha sık ölçü birimi olarak kullanılan dirsekten distence parmak uçlarına kadar. Çeşitli anlamları olan "üstkol, cubit, yarım kol-göğüs orta parmak uçlarına kadar (mesafe kulaç) SW Tkm. Bir anlamı (1) 'dan bir aşağı' (2) "yarı-dört ayaklı kulaç 'alt bacak' Doerfer III bak See Doerfer III 1477. (Clauson 1972: 644–5)

-Denizli*Bozdoğan -Aydın*Turgutlu –Manisa Yeniköy –Balıkesir Tokat, Bozan -Eskişehir-Kütahya Çanılı *Ayaş, Şabanözü *Polatlı -Ankara*Ermenek -Konya-Adana Çomaklı *Korkuteli, Güzelsu *Akseki –Antalya *Bodrum –Muğla, Cilt: 12 sele (I) “*El gergin durumdayken başparmakla işaret parmağı arasındaki uzaklık*” anlamında, Karamanlı *Tefenni Burdur Yörükler, Çaypınar *Salihli Manisa *Gülнар, *Silifke İçel yörelerinde kullanıldığı kaydedilmiştir.

Süyem: Başparmakla işaret parmağı arasındaki uzunluğun adıdır. Metrik değeri, 17–18 cm.

Derleme Sözlüğü'nde bu kelime, hem 'süyem' hem de 'süyüm' biçimiyle geçer. Süyem (I) *Başparmakla işaret parmağı arasındaki uzunluk* anlamında [cilt: 10]-Çanakkale*Havza -Samsun*Sungurlu –Çorum Kapıkaya* Merzifon köyleri -Amasya*Alucra -Giresun*Yıldızeli, *Koyulhisar -Sivas-Yozgat-Kayseri Genezin *Avanos –Nevşehir'de süyem, *el ölçüsü, karış* anlamında [cilt: 12] Bahçeliyurt *Kangal Sivas; [süyüm (I) -1] El ölçüsü, karış. [cilt: 12] Bahçeliyurt *Kangal Sivas'ta kullanılmaktadır.

Derleme Sözlüğü'nde bu kelimenin 'ölçü' anlamı yanında 'eğrilmek için temizlenmiş ve taranmış yün' anlamı da vardır.

Eren, süyüm için 'iğneye geçirilen bir sap iplik' anlamında ağızlarda 'sügüm' olarak geçtiğini ve kelimenin yapısının *süy-* 'uzamak' *filine* + (*ü*)m *ekinin* (Eren 1999: 381) getirilmesiyle oluştuğunu söyler.

Şımşım/Bir şımşım: Küçük bir eşyanın veya herhangi bir şeyin işaret parmağı ve başparmakla tutulması sonucunda oluşan ölçüdür. Bu ölçü adı miktar bakımından azlığı, hacim bakımından küçüklüğü ifade eder.

Derleme Sözlüğü'nde başparmakla işaret parmağının ucu anlamına gelen *çimdik* ve *çitmik* ölçü adları Kazak Türkçesinde 'şımşım' kelimesiyle karşılanır.

Derleme sözlüklerindeki verilere göre '*çimdik* ve *çitmik*' ölçü adları şu yerlerde kullanılmaktadır: [çimdik (I)] İki parmak ucuyla alınan miktar, tutam (toz şeyler hk.). [*Derleme Sözlüğü c: 3*] *Edremit –Balıkesir Tokat –Eskişehir *Erciş –Van –Diyarbakır *Kilis -Gaziantep*Divriği -Sivas*Afşin, *Elbistan -MaraşBahçeli *Bor -Niğde-KonyaÇavuşköy *Babaeski, *Lüleburgaz –Kırklareli; cımcik (II) İki parmak ucuyla alınan miktar, tutam (toz şeyler hk.). (Derleme Sözlüğü c: 3) Sirge *Eşme –Uşak Yakaköy *Gelendost –İsparta Yayla *Tefenni –Burdur Ortaköy *Çal -Denizli*Alaşehir –Manisa Susurluk -Balıkesir-Kütahya Tokat *Sivrihisar -Eskişehir*Akyazı –Sakarya İğneciler *Mudurnu, *Düzce -Bolu*Sungurlu -Çorum-Samsun Mürüs *Erbaa, *Artova, *Zile –Tokat Uzunmusa–Ordu Düzköy *Keşap -Giresun-Gümüşhane -Rize*Elbistan, *Afşin –Maraş Çepni *Gemerek –Sivas Karanidere *Şereflikoçhisar –Ankara –Kırşehir *Bor –Niğde Uğurlu, Çukurbağ *Ermenek –Konya Karaisalı –Adana Yerkesik –Muğla Limasol –Kıbrıs; çimcik (I)] İki parmak ucuyla alınan miktar, tutam (toz şeyler hk.). [*Derleme Sözlüğü c: 3*] -Bilecik-Niğde; çitmik (III) Fiske. [*Derleme Sözlüğü c: 3*] Karahoca *Haymana –Ankara Şeydin. *Avanos –Nevşehir –Niğde.

Sökim/Bir söküm: Üç parmak ucuyla tutulan miktar, çimdik, çitmik, fiske. Antalya'nın Korkuteli ağzında bu 'sıkım/bir sıkım' biçimiyle ve aynı anlamda kullanılmaktadır. Anadolu Ağızlarında sıkım üç veya iki parmak ucuyla tutulan miktar anlamıyla geçmemektedir: 1. *Tutam.* [*Derleme Sözlüğü c: 10*] *Akyazı – Sakarya –Erzincan –Urfa -Sivas*Ermenek –Konya [sıkmık (II)] *Tutam.* (*Derleme Sözlüğü c: 10*) *Kandıra –Kocaeli Sıkım 2. *Bir avuç dolusu şeyin sıkılmış durumu* (helva, köfte vb.). [*Derleme Sözlüğü c: 10*] –Maraş-Urfa -Gaziantep*Antakya –Hatay *Mut köyleri –İçel; 3. *Avuç içi uzunluğu:* Bu değnek on sıkımdır. [*Derleme Sözlüğü c: 10*] –Niğde *Mut –İçel; 1. *El dolusu, bir avuç.* [*Derleme Sözlüğü c: 12*] Karamanlı *Tefenni Burdur Darıveren *Acıpayam Denizli; 2. *Tutam.* [*Derleme Sözlüğü c: 12*] *Bor Niğde.

Tutam: Kelime, tut- fiiline -(X)m fiilden isim yapım ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Erdal, bu ekin üç temel fonksiyonundan birinin ölçü yapma işlevi olduğunu (Erdal 1991: 291) Ergin ise, bu ekin işlek olmayan bir isimden isim yapma eki olduğunu ifade eder. (Ergin 1998: 196)

Tutam, Kazak Türkçesinde başparmakla yapılan bir uzunluk ölçüsü birimidir ve metrik değeri, 14–15 cm'dir.

Uwis: (<<adut) Clauson bu kelimenin anlam alanı için "temel olarak 'avuç dolusu' fakat bazen de 'avuç içi'; kelimenin yapısının oldukça olağandışı fonetik bir olaya sahip olduğunu, -u- ve -d-'nin ekisi altında -y- yerine -v/-w- olmuştur; belki de buna karşılık, -t XI. yy'da -ç olmuştur (KB). Bütün modern şivelerde yaşıyor. KD Tuva'da 'adış' arkaik biçimiyle KD auts, o:s, o:ş, u:ş; GD Tar. o:ç K Kı. u:ç, Kaz. uis; başka yerler genellikle avuç veya benzerleri. Tarihi metinlerden Uyg. VIII, Hak. XI, Çağ. XV, Harz. XIV, Osm. XIV avuç 'avuç' pek çok metinde geçmektedir. XVIII. Rumi'de 'avuç oyunu' bir çeşit kumar, tahmin oyunudur. Herhangi bir şeyi elinde tutmak ve tek mi çift diye soru sorarak oynanan oyunun adı, yanlış bilen oyunu kaybediyor (1972: 44) biçiminde teferruatlı bir bilgi veriyor.

Räsänen'e göre avuç kelimesi, adut~ *abuç bulaşma ses hadisesiyle, Doerfer'e göre adut>avut> analogi ses hadisesiyle, Eren'e göre adut>*ayurt>avut biçiminde fonetik bir değişimin sonucunda > avuç olmuştur. (Eren 1999: 25)

Elin yarı yumulmuş şekliyle alabileceği miktar anlamına gelen avuç kelimesi, Kazak Türkçesinde 'uwis' kelimesiyle karşılanır.

b) Kola dayalı uzunluk ölçü birimleri

Bilem: Parmak ucu ile kolun birinci eklem aralığındaki uzunluğun adıdır. Bu kısım da ölçü ifade eder.

Kere: Bir karış uzunluk ölçüsü birimidir. Muhtemeldir ki kelime Arapça 'kerre' den (> Türkçe 'kere') 'yol, defa, kez, sefer' gelmektedir. Kazak Türkçesinde *kere kulaş* ~ (*sala*)*kulaş* da vardır, *insanın iki kolunu gererek açtığındaki uzunluk, mesafe* demektir.

Kez: Metrik değeri 71, 12 cm'ye eşit, metreden biraz kısa olan ölçü birimi, arşın. Kazak Türkçesinde, *kezdey:* Arşın kadar, bir arşın boyu, *kezdik:* Bir arşınlık terimleri

de kullanılmaktadır. A. V. Dibo, antropometrik sistemde ‘gez~kez’i göreceli sistemde değerlendirmektedir. Bu kelime, M. Kanar’da, 1) Arşın, 104 cm’lik bir uzunluk birimi, 2) Bir tür ok; ılgın (Kanar 952b) anlamlarında, F. Steingass’da ‘*bir metre kumaş ölçmek için; 24 parmak veya altı el uzunluğu ölçmek; ölçüsü normal boylu bir adamın yarısı yüksekliğine eşit*’ anlamında geçer. (Steingass 1087b) Bâbü’ün *Mübeyyen* adlı eserinde, gez teriminin uzunluk terimi olarak kullanıldığından bahsedilir, ancak bu terimin kullanıldığı dönemde tam olarak kaç cm’ye denk geldiği belli değildir. “*Çağatayca Zâfername Tercümeleleri*”nde gez terimi, ‘*karı*’ terimi ile karşılanmıştır. (Seyhan 2007: 124–125)

Türkiye Türkçesinde kez, “*Bazı sayı sıfatlarıyla birlikte kullanılarak bir olayın ve olgunun her bir tekrarlanışını bildiren söz, defa, kere, sefer.*” (TS 2005: 1150) olarak geçer.

koltuk: Kelime, <köl ismine +tuk isimden isim yapan ekin getirilmesiyle oluşmuştur. Başdaş’a göre kelime, ‘*kol* ve *alt*’ kelimelerinden oluşmuş, belirtisiz isim tamlaması durumundaki birleşik kelimeye -k ünsüzünün eklenmesiyle (*kol+altı-k > koltuk*) meydana gelmiştir. (Başdaş 2004: 56)¹⁰

Koltuk, kolun başı ile koltuk aralığı arasındaki mesafeye denir. Yaptığımız derlemeler sonucunda Kazak Türklerinin bu uzunluk değerini, umumiyetle ‘kez’ adıyla kullandıklarını gördük.

kulaş: *Divan-ı Lûgati’t -Türk*’te bu uzunluk terimi hem *kol aç* (I, 358–20) hem de *kulaç* (I, 358–20, I, 358–21) biçiminde geçer. Kâşgarlı, bu kelimenin aslının ‘*kol+aç*’ olduğu görüşündedir, aynı zamanda bu ölçü terimi için örnek de verir: ‘*Bir kulaç barçın*’ ‘*bir kulaç ipekli kumaş*’.

Uzunluk ölçüsü terimlerinden bir diğeri de iki tarafa açılmış kolların parmak uçları arasındaki mesafeye denk gelen *kulaş*’tır. Metrik değeri, 1,80–2 metredir. Bu ölçü adı Kazak Türkçesinde yaygın olarak kullanılır: *kulaş sozım jer*: Çok yakın, elin yetişebileceği kadar yakın mesafeyi işaret eder, *sala kulaş*: Daha uzak mesafe için kullanılır.

Derleme Sözlüğü [cilt: 12]’de kelime, ‘*kulaç*’ biçiminde, ‘iki kolun yanlara uzatılmasıyla oluşan uzunluk’ anlamında geçmektedir. *Kulaç* biçimiyle ‘Kars ve köylerinde’ kullanılmaktadır. Yine aynı ciltte ‘*kolaç* (II)’ biçimi de vardır, ‘iki yana açılmış kollar arasındaki uzaklık’ anlamıyla geçer. Bu biçimiyle, Kerkük’te de kullanılır.

Şıntak: Kolun başı ile dirsek aralığındaki ölçünün adıdır. Kazak Türkçesinde, ‘*şıntak*’ dirsek anlamında kullanılır. Türkiye Türkçesinde şıntak kelimesi, ‘*çıkanak*’ (*dirsek*) kelimesiyle karşılanır.

c) Ayağa dayalı uzunluk ölçü birimleri

ayak (<<*adak*) (Clauson 1972: 45) kelimenin orijinalde oldukça belirsiz bir şekilde ‘*bacak, ayak*’ anlamında kullanıldığından bu orijinal anlamda bütün modern

¹⁰ Cahit Başdaş, “Türkçe Organ Adlarında Kelime Sonu -k Ünsüzü ve Çokluk” (<http://www.akader.info/sbard/sayilar/2005Mart/53-64.pdf> siteden alınmıştır.)

şivelerde yaşadığından, fakat bazı şivelerde bugünkü anlamıyla Moğ. *adak* 'tan ödünç alınmış olduğunu, sonradan mecazi olarak “(dağın) eteği, (nehirin) sonu veya ağzı; son; netice’ gibi yan anlamlar” kazandığından söz eder.

Kazak Türkçesinde *ayak* olarak geçen herhangi bir ölçü kavramı yoktur. Ancak *ayak* kelimesi temelinde kalıp ifade ve deyimler vardır. Mesela; ‘gözümüzün görebileceği yerde, çok yakın yer’ anlamına gelen ‘ayak altında’, ‘bir kişinin yürüyebileceği yolun ölçüsü anlamına gelen’ *bir ayak jol* ifadeleri gibi. (Ablayeva 2006: 19)

Adım~Kadam (Kadem) Adım kelimesi, < *āt- “adım atmak” fiiline +ım fiilden isim yapan ekin getirilmesiyle oluşmuştur.

Kazak Tilinin Sözdüğü’nde, Kazak Türklerinin hem *kadam* (< Ar. kadem) ‘yürürken iki ayağın aralığında kalan uzunluk (adım)’ hem de *adım* ‘yürürken iki ayağın aralığında kalan mesafe (geniş) ölçü’ adlarını kullandıklarından söz edilir. *Türkiye Türkçesi Sözlüğü*’nde adım, “1) yürümek için ayak atışlarında her biri 2) bir ayak atışıyla alınan, uzunluğu yaklaşık 75 cm’lik yol” anlamında geçer.

Kazak Türkleri, *adım~kadam (kadem)* ölçü adlarının yanında İngiliz uzunluk birimi olan ‘*fut*’ ölçü birimini de kullanırlar. Futun metrik değeri 30,408 cm’dir.

Kazak Türkçesinde adım, 0,5 metreyken Türkiye Türkçesinde 0,75 metredir. Bu ölçü birimi bir organ adı olduğu için mekâna ve kişiye göre değişebilir, bu sebepten metrik değeri de görecelidir.

Taban: Clauson’un kelime hakkındaki düşünceleri şöyledir: ‘ayağın tabanı’; çeşitli genişlemiş ve mecazi anlamlarla bütün modern şivelerde yaşıyor. Taban Uyğ. VIII’de bir bitkinin adı. Şüphesiz alıntı bir kelime ve daban ‘dağ geçiti’ Uyğ. XIV’de Moğ.dan alıntı bir kelime. (Clauson 1972: 441) Gülensoy, taban < tapan a) ayağın alt yüzü b) tavan karşıtı olarak vermiştir. (Gülensoy 2007: 850)

Taban, Kazak Türkçesinde ayak ökçesiyle, ayak parmağının arasındaki ölçünün adıdır. Türkiye Türkçesinde taban “a) ayağın alt yüzü, aya b) bir cismin veya biçimin yüksekliğini ölçmek için aşağıdan yukarıya doğru başlama noktası olarak alınan yüzey ve verimli kısmı” anlamlarında geçer.

Diğer Organ Adlarıyla Meydana Getirilen Uzunluk Ölçü Adları

Kazak Türkçesinde, çok yakın uzaklığın ifadesi için ‘murnunın uşında’ tabiri kullanılmaktadır. Buna karşılık *Derleme Sözlüğü*’nde ‘çok yakın’ anlamına gelen ‘burnunun dibinde~ucunda’ kullanımı vardır.

Yine Kazak Türkçesinde *yakın, yakınlarda* anlamlarına gelen *iyek astında* ‘çene altında’ ölçü kavramı, *yakınlarda, yakın yerde* anlamını veren *iyek artpa* tabiri ve *uzaklık ve uzunluk arası, uzak* anlamına gelen ‘moynı қаşıқ’ terkipleri vardır. (Ablayeva 2006: 21)

ç) Derinlik Ölçü Adları

Kişi boyuna göre derinlik ölçüleri: Mesela; *tobıqqa deyin*: Topuğa kadar olan derinlik ölçüsü, *tize boyı*: Dize kadar olan derinlik ölçüsü, *belyar (belbuar) boyı*: Bel kadar derinlik ölçüsü.

Hayvan boyuna göre derinlik ölçüleri: At tuyagına deyin: Atın tırnağına kadarki derinlik ölçüsü, *at şaşasına deyin:* At paçasına kadar olan derinlik ölçüsü, *attuy tizesine deyin:* Atın dizine kadar olan derinlik ölçüsü.

d) Zaman/takvime göre ölçü adları

İnsan yaşına göre: Kazak Türkleri, insan yaşına göre de ölçü adları meydana getirmiş ve buna *müşel jas* adını vermiştir.

Müşe ~müçe sözcüğü Türklerde yaygın olarak ‘hisse, pay’ anlamında kullanılır. Kazak Türklerinde de müşel, *pay, öge, hisse, nasip* demektir. Clauson, etimolojik sözlüğünde *uça/uca* ‘nın erkekler ve hayvanlar için kullanılan anatomik bir terim olduğuna anlamının da *kalça, but, kış* vb. ve kelimenin bütün dönemlerde yaygın olduğuna değinmiştir. (Clauson 1972: 20) Ögel, “Türk Kültürünün Gelişme Çağları”nda *Eski Anadolu’da Yemek Payı: Müçe* başlığı altında ele almış ve bu kelimenin Yazıcıoğlu’nun “Selçuk Tarihi” içinde de geçtiğinden söz etmiştir: *Hem bunların “sunuğu ve nasip ve müçeleri, uca (veya) üçe kemiğidir.* (Ögel 2001: 282) Kök’e göre Ögel’in açıkladığı gibi *müçel, müşel; müçe, müşe* sözcüğünü *uca* ile ilişkilendirmek zordur. Çünkü *uca, sırt, arka* demek ve *uca kemiği* de hayvanın kürek kemiği demektir. (Kök 2009: 742)

Müşel-müşe: 12 hayvanlı Türk takvimine göre insan yaşının belli evreleridir ve her on iki yıldan sonraki yaşı simgelemektedir. (Aça 1994: 80–82) Bu yıllar şöyledir: *1. Yıl: Sıçkan~Tışkan: Fare, 2. Yıl: Sığır~Siyır, 3. Yıl: Pars~ Baris, 4. Yıl: Tavşan~koyan, 5. Yıl: Uluw, 6. yıl: Yılan~jılan, 7. Yıl: At~Jilki, 8. Yıl: Koyun~Koy, 9. Yıl: Maymun~Meşin, 10. Yıl: Tavuk~tavuk, 11. Yıl: Köpek~it, 12. Yıl: Domuz~doğuz.* Adı geçen hayvanların yarısı av hayvanı, diğer yarısı ise vahşi (yurtıcı) hayvanlardır.

Müşel yaş¹¹, her zaman 22 Marttan başlayarak hesaplanır. Kişi müşel yaşa geldiği zaman, Allah’a “Allahım! Beni bu müşelden tehlikesiz geçir.” diyerek dua eder. İlk müşel yaş ~1. Müşel (13 yaş): Bu müşel, insanın çocukluk çağından ergenlik çağına kadar geçen zamanı ifade eder. Bu, bazıları için çok tehlikelidir, çünkü

¹¹ 12 hayvan yönünü değiştirdiğinde bir müşel yaş gelir. Yılbaşı ‘tışkan’ yani; ‘fare’ yılı sayılır. 1983 yılının mart ayında ‘domuz’ yılı ise, bu yıl adı 1995 yılın martında yeni gelir. Aşağıdaki listede yeni yıl sayıları ve eski yıl isimleri yani; 12 hayvan isimleri sırayla yazılmıştır. Kazak Türkleri bu tablodan yararlanarak hangi yılda doğduğunu ve kaçınıcı müşel yaşa geldiğini öğrenir. İlk müşel yaş (yani; her hayvan adlarının 12 yılda bir tekrarlanmasıdır) 13 yaşdır. Aşağıdaki listede doğduğunuz yıla 12 yılı (seneyi) eklerseniz sonraki (sıradaki) yaş (müşel yaş) gelir.

1	Tışkan -fare	1900	1912	1924	1936	1948	1960	1972	1984
2	Siyır - inek	1901	1913	1925	1937	1949	1961	1973	1985
3	Baris-pars	1902	1914	1926	1938	1950	1962	1974	1986
4	Koyan- tavşan	1903	1915	1927	1939	1951	1963	1975	1987
5	Ulu-salyangoz	1904	1916	1928	1940	1952	1964	1976	1988
6	Jılan-yılan	1905	1917	1929	1941	1953	1965	1977	1989
7	Jilki-att(yilki)	1906	1918	1930	1942	1954	1966	1978	1990
8	Koy-koyun	1907	1919	1931	1943	1955	1967	1979	1991
9	Meşin-maymun	1908	1920	1932	1944	1956	1968	1980	1992
10	Tavuk-tavuk	1909	1921	1933	1945	1957	1969	1981	1993
11	İt-köpek	1910	1922	1934	1946	1958	1970	1982	1994
12	Doğuz-domuz	1911	1923	1935	1947	1959	1971	1983	1995

Yukarıdaki listeyi kullanmadan da kaçınıcı müşel yaşta olduğunu öğrenmek mümkündür. Doğduğunuz yılı 12’ye böldüğünüzde hangi hayvan takviminde doğduğunu öğrenebilirsiniz. Artık bölünse ‘meşin~yani maymun’ hayvan yılında doğduğunuz belli olur. Kalan 1 ise ‘tavuk’, 2 ise ‘köpek (it)’, 3 ise ‘doğuz’, 4 ise ‘tışkan- fare’dir. (Құрастырушы Аяпұлы М. Қазақ халқының мұрасынан.(Жыл айлары, мүшел жас және болжамдар туралы) Алматы 1993 s. 11-14).

yetişme dönemindeki değişiklikler çok hızlı olursa sonraki dönemlerde çocuk, ya kalp rahatsızlığı geçirir ya da sinir sisteminde bir bozukluk yaşar. 2. *Müşel*: (25 yaş) Bu müşel, gençliğin ilk adımındır. Bu dönemde delikanlının vücut biçimi değişir. Bu yaşa gelen hayır (sadaka) vererek dua eder. 3. *Müşel* (37 yaş): Bu yiğitlikle yaşlılık arasında, kişinin hayatındaki en önemli müşelidir. Çünkü bu dönem, gencin duygu ve düşüncelerindeki değişimin yaşandığı, hayata daha ciddi gözlerle baktığı bir dönemdir. 4. *Müşel* (49 yaş): Bu yaş kişinin olgunluğa adım attığı yaştır. Bu dönemde bazıları torunlu olsa bile yaşlandım demez, gerçekte kişinin “yaşlanmak istemiyorum” diyeceği bir dönemdir. 5. *Müşel* (61 yaş): Bu yaşta insanın bilgeliği artar. Kişi etrafına ayrıntılı bir şekilde bakar, dünyaya bakış tarzında değişiklikler olur ve yaşlılığı yavaş yavaş kabullenmeye başlar. 6. *Müşel* (74 yaş): Bu yaşta kişinin hep gençliği aklına gelir. Bu dönem insan için ihtiyarlığı kabul edeceği, kalksa oturmasının zor, otursa kalkmasının zor olduğu bir dönemdir. Bu yaş, kişinin yorulup “Ahh! Gençliğim benim.” diyeceği yaştır. 7. *Müşel* (87. Yaş): Bu yaşta kişi çevresindekilerle sık sık çocuk gibi tartışır. Kazak Türkleri bu yaş için, “*Gülersen yaşlıya gül, bu yaşa gelen de var bu yaşı göremeyen de var.*” der. (Ayapulu 1993: 11-14)

Kazak Türklerinde, insan tehlikeli yaştan geçtiğinde ya sadaka verir, ya da yedi kapıya ekmek dağıtır. Kişi, on üç, yirmi beş, otuz yedi, kırık dokuz müşel yaşlarında evine akrabalarını ve arkadaşlarını davet eder, kutlamalar yapar.

Altay Türklerine göre de her insan, ömrünün 13, 25 ve 37. yaşında, yani 1, 2 ve 3. devresinde hastalık ve hatta ölüm tehlikesi atlatır. Bu yıllarda özellikle çok dikkatli olmak gerekir. İnsan, bu üç devreyi hayırlısıyla atlatınca ölüncüye kadar rahatça yaşayabilir. (Karunovskaya 1929: 7)

İnsan hayatında her zaman çeşitli olaylar olur. Bunlar; evlenme, çocuğunun olması, aile mutluluğu, müşel yaşlarla ilgili düğünler ya da kutlamalar vs. Müslüman Türk halkı kutlamaları ve düğünleri çok sever, ama bunlar içerisinde ‘*şildeha ve müşel yaş*’ kutlamalarının ayrı bir yeri ve önemi vardır.

Bazı Türk halkları müşel yaşı 12 sayar, ama bu yanlıştır. Çünkü insan vücudunun biçimi 13 yaşına girildiği zaman değişir ve bu durum genellikle herkes için böyledir.

e) Ağırılık ölçü adları

Buvda ~Budun: Çift avuç civarındaki ölçünün adıdır.

Tutam: tutam < *tuta- filine m# isim yapma ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Kelime, *Kutadgu Bilig*’de tutam biçimiyle ve ‘*avuç dolusu, tutma hareketi*’ anlamıyla geçer. Bu ölçü adı, Kazak Türkçesinde uzunluk birimi yanında, ağırılık ölçüsü olarak da kullanılır

f) Uzaklık (mesafe) ölçüleri

Yakın yerin ifadesi için: *kol sozım jer*: El uzatılabilecek mesafe, (Türkiye Türkçesinde elin ulaşabileceği mesafe için ‘*el erimi*’ tabiri kullanılır) *ayak jeter jer*: Ayak uzatılabilecek mesafe, *taman*: Yakın yer, *biye sawım jer*: Kısrığın sağılabileceği yer, uzak olmayan yer (biye: kısırak), *kağğa adım jer*: Çok yakın bir mesafe, *juvıkk mañda* yakın yer, *kır astunda*: Yakın, *köz jeter jer~köz körim jer*: Gözün erişebildiği

mesafe, yakın yer (*Derleme Sözlüğü*'nde *ırım*: gözün görebileceği uzaklık). Uzaklık ve mesafe ölçümünde kullanılan köz jeter jer Kazak Türkçesinde sık kullanılan deyimlerden biridir. (Kenesbayev 1977:) Kazak Türkçesinde *köz mölşermen~ mölşeri*: (Eki avıldın ara kaşıktığın köz mölşermen-aç aytuğa bolar, *iki köyün mesafesi göz kararı söylenebilir*) deyimini de Türkiye Türkçesindeki 'göz kararı' deyimiyile anlam bakımından aynıdır.

Kazak Türkleri, mesafe ölçümünde insan sesini temel ölçüt almıştır: *Äw deytin jer~audem jer*: Ha sesinin duyulabileceği mesafe, metrik değeri, 100 metredir. *Dawıs jetetin jer*: Herhangi bir sesin duyulabileceği mesafeye denir. Metrik değeri, 250–300 metredir.

Çok uzak olan bir yeri ifade etmek için: *Ayşılık jer*: Aylık yer, *it ölgen jer*: Uzak, çok uzak, *it arkası kıyanda*: Uzak, çok uzak, *kırık küñşilik jer (jol)*: Kırk günlük yer (Türkiye Türkçesinde *kırk günlük yol*), *it arkası kıyanda*: Anlatılamayacak kadar uzaklık, *jilşılık jer*: Bütün yıl boyunca yürünecek yer gibi terimleri kullanmışlardır. Bugün, Kazak köylerinde dahi yakın ve çok uzak olan mevkileri göstermek için bu terimler kullanılmaktadır.

g) Hayvan sayısına göre

Türkler, konargöçer bir yaşam sürdüğü için bütün uğraşı ve kültürü ona göre şekillenmiştir. Günlük yaşam tarzından maddi ve manevi kültür unsurlarına kadar konargöçer yaşam biçimi her alanda olduğu gibi ölçü adlarında da etkisini göstermiştir.

“Hayvancılıkla ilgili olarak mesafe ve uzunluk belirten halk ölçüsü terimlerine Kazak Türkçesinde Türkiye Türkçesine nazaran daha çok rastlanır. Özellikle dikkat çeken hususlardan biri, mesafenin göçün uzaklığı ile ifadesidir. Bununla ilgili Kazak Türkçesinde birçok deyim ve ifadeyi örnek vermek mümkündür.” (Ableyeva 2006: 22)

Kazak Türkleri, hayvan sayısına göre de ölçü adı oluşturmuştur. Mesela; *bir otar*: Bir otlak, bir sürü, *bir kora*: Bir ahır, avlu vs. (Atmaca 2009: 761)

BOYUT ÖLÇÜLERİ:

Ölçüsü:

İneniñ Jasunday

At tömbelindey

At tisindey

Ulıtaraktay

Üy ornınday

Keñ baytaқ

Ulan baytaқ

Anlamı:

Çok az anlamında

Orta anlamında

Orta anlamında

Orta anlamında
(avuç içi kadar)

Orta anlamında

Çok büyük,
geniş anlamında

Çok büyük,
geniş anlamında

BÜYÜKLÜK ÖLÇÜLERİ

<u>Ölçüsü:</u>	<u>Anlamı:</u>
Tilimdey	Çok az anlamında
Bas barmaqtay	Orta anlamında
Қазaday	Orta anlamında
Kesektey	Büyük, kocaman iri anlamında

Kazak Türkçesinde bu büyüklük ölçü biriminin *kesetik* biçimi de vardır. Anlamı, *büyüklük, iriliktir.*

Judırıqtay	Bir yumruk gibi küçük
------------	-----------------------

Kazak Türkçesinde judırık 1) yumruk ve 2) güç, kuvvet demektir.

OTUN YAPISINA GÖRE BÜYÜKLÜK ÖLÇÜLERİ:

<u>Ölçüsü:</u>	<u>Anlamı:</u>
<u>Bau</u>	Yaklaşık olarak bir koltuk altına sığabilen ot, Kazak Türkçesinde ‘ <i>bau</i> ’ aynı zamanda, ‘ <i>bir şeyi bağlamak için kullanılan ip</i> ’ anlamıyla da geçer.

Bav	Balya, deste
-----	--------------

Derleme Sözlüğü’nde *bağ* (I) 100–150 g ağırlığında ‘kendir bağlamı’ anlamında (Kars ve çevresi) DS XII, 4439; *bağlam*, yirmi bağlam bir araba eder anlamında (Kars ve çevresi) DS I XII, 2684. (Kaymaz 1998: 394)

<u>Buvda ~Budán</u>	Çift avuç civarındaki ölçünün adı
---------------------	-----------------------------------

‘Buvda’ kelimesi, Kazak Türkçesinde buv- ‘paket yapmak, bağlamak’ anlamlarında kullanılan bir fiilden geliyor. –da eki de fiilden isim yapan ektir. Kazak Türkçesinde buvda, ‘demet, deste, bağlam’ anlamında kullanılır.

<u>Қап (Çuval)</u>	Bir çuval civar
--------------------	-----------------

<u>Қушақ (<kucak)</u>	İki kolun arasına sığabildiği kadarki ölçü
--------------------------	--

Қушақ (kuç-gak >> kucak): Açık iki kolun arasına sığabilen miktarın adıdır. Kâşgarlı’da kelime, “*kuçak* (I, 382–13) bir *kuçak* böz ‘bir kucak bez’ ve *kuçam* (I, 398–3) bir *kuçam* neng ‘bir kucak nesne’ olarak geçer. (Atalay 2006: 37- 373) Gabain, bu kelimenin kuç- (krş. kucul-br.) *bağdaş kurmak, kavuşturmak, kucaklamak*” fiilinden geldiğini (Gabain 1998: 284) Gülensoy sözlüğünde kucak kelimesinin *açık kollarla göğüs arasındaki bölüm; buraya sığabilen miktar* anlamında kullanıldığını

ve kelimenin = OT. kuçak (DLT: bir kuçak böz: bir kucak bez) ~ kuçam < kûç- “kucaklamak” ~ çoç- (DLT) ~ çoç- + -(a) k <ÖT. *kûça- biçiminde tarihî gelişimini vermiştir. (Gülensoy 2007: 562)

Maya¹²

Ekin biçildikten sonra kalan samanın toplanmış hâli

Tay (< Far. tây)

Çeçten¹³ büyük boyut

Derleme Sözlüğü'nde bu kelime, 1) “*Hayvanın bir yanındaki yük anlamında:*” Mersin’den bir tay kahve, üç tay da şeker getirttim. [*Derleme Sözlüğü c: 10*] *Bergama –İzmir Birecik –Balıkesir *Merzifon ve köyleri –Amasya *Niksar, -Tokat -Trabzon ve çevresi *Bayburt –Gümüşhane Erkinis *Yusufeli –Artvin –Erzurum –Diyarbakır *Hozat –Tunceli *Ağın –Elâzığ *Arapkir Malatya Taşoluk *Göksun-Maraş *Zara, Hacıilyas *Koyulhisar –Sivas *Develi, -Kayseri; tay 2) “*Denk, çuval anlamında:*” Bir tay pirinç aldım. [*Derleme Sözlüğü c: 10*] Merdinik *Göle –Kars –Diyarbakır –Gaziantep *Keskin –Ankara –Adana; tay 3) “*Bir küfe ağırlığı anlamında:*” Bağımızdan bir tay ak üzüm çıktı. [*Derleme Sözlüğü c: 10*] *İskilip –Çorum; [tay (II)-4] “*Ot ya da ekin yığını anlamında*” [*Derleme Sözlüğü c: 10*] –Muğla; *taya (I) Ot ya da ekin yığını anlamında.* (*Derleme Sözlüğü c: 10*) Dedesil *Acıpayam –Denizli Kurt *Yalova –İstanbul *Bayburt –Gümüşhane *Selim, İrişli, Bayburt *Sarıkamış, Zarşat –Kars –Erzurum *Erciş –Van *Ahlat Bitlis Arslanköy *Mersin –İçel Yazılıtaş, Kemer *Fethiye –Muğla < ET tay: “*At veya eşek yükü; ağırlık anlamında:*” (Erzincan Merkez) [*Erzincan ve Yöresi*] Erzincan ve yöresi; tay “*Çuval anlamında:*” [*Elazığ Yöresi*] Elazığ ve yöresi, çuval (< Far. çuvâl) çuval (*Diyarbakır*) Diyarbakır; **tay** < **Far. tây:** “*Denk, deste, bağ anlamında:*” [*Malatya*] Malatya. Tay kelimesinin “taya” biçimi Kars yöresinde kullanılır; “*yüz bağlık ot veya 30–65 bağlık buğday yığını*” anlamında kullanılır. (Ercilasun 1983: 383)

Şömele: Birkaç ot yığınının oluşan ot yığını boyut (tepe tep edilerek yığılan, ot veya ekin sapı) demektir. Kazak Türkçesinde, şömele ismine +le- isimden fiil yapan yapım ekinin getirilmesiyle oluşmuş *şömelele-* ‘ot yığını hâline getirmek’ kullanımı da vardır.

Sonuç:

Sosyal yaşamda herhangi bir şeyin uzunluğu, ağırlığı ve büyüklüğünün mukayesesi için ölçü birimlerine ihtiyaç vardır. Ölçme, karşılaştırma ve ihtiyaçlarımızı daha iyi karşılayabilme duygusunun bir sonucudur.

Bu çalışmada ölçü adları, Kazak Türkçesi merkeze alınarak Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ağızlarıyla mukayese edilerek verilmeye çalışıldı. Hemen hemen

¹² Kazak Türkçesi Sözlüğü’nde kelime, ‘ot veya ekin yığını, loda’ anlamında kullanılır. (Koç, Kenan Aybek Bayniyazov, Bekir Başkapan (2003), *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Türkistan, s. 339.)

¹³ *Türkçe Sözlük*’te çeç kelimesi, (<Far. çeç) 1) tahıl yığını, 2) tahıl elenen kalbur (Türk Dil Kurumu (2005), *Türkçe Sözlük*, Ankara; Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 405), *Tarama Sözlüğü*’nde çeç (cec) 1) yığını, 2) samanından ayrılmış tahıl yığını” (Türk Dil Kurumu (1996), *Tarama Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 845) anlamıyla kayıtlıdır.

aynı amaç için kullanılan ölçü adlarının Kazak Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde kimi zaman aynı, kimi zaman da küçük ses değişikliklerine uğradığı veya tamamen farklı bir adla kullanıldığı sonucuna ulaşıldı.

Kaynakça

- Ablayeva, R. (2006), *Kazak ve Türkiye Türkçesinde Uzunluk Ölçü Birimleri*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Türkistan.
- Aça, Mehmet (1994), “On İki hayvanlı Türk Takvimi Etrafında Teşekkül Etmış Bazı Efsaneler ve Bunlara Bir Ek”, *Erciyas* 17 (200) Ağustos.
- Akmataliyev, Abdılcan (2000), *Kırgız Folkloru ve Tarihî Kahramanlar*, Ankara: Atatürk Merkezi Başkanlığı Yay.
- Arat, Reşit Rahmeti (1985), *Baburnâme*, İkinci Baskı, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Atalay, Besim (1972), *Divan-ı Lûgati’i Türk Dizini*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atmaca, Emine (2009), “Kazak Türkçesinde Antropometrik Sistemle Meydana Getirilen Ölçü Adları”, *6. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, Calalabat-KIRGIZİSTAN 25–28 Mayıs 2008, Sakarya Yayıncılık.
- Aydın, Erhan (2002), *Türk Dilinde Zaman Adları*, Ankara Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eski Türk Dili Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara.
- Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth- Century Turkish*, Oxford.
- Çiftçi, Cafer (2005), “Osmanlı’da Meyve Alım-Satımı: Mekânlar, Görevliler, Vergiler ve Standartlar”, *EJOS*, VIII NO: 3, 1–17.
- Dal, Vladimir (1863), *Tolkovny Slovar Jivogo Velikorusskogo Yazıka* Cilt 1–4.
- Develioğlu, Ferit (1990), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara.
- Dilçin, Cem (1983), *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet B. ve diğerleri (1991), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Vol I-II, Wiesbaden.
- Eren, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bulak Neşriyat.
- Ergin, Muharrem (2006), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Fasmer, Maks (I. Cilt 1964, II. Cilt 1986, III. Cilt 1987, IV. Cilt 1987), *Etimolojiçeskiy Slovar Ruskogo Yazıka*, Moskova: Progress.
- Gabain, A. von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İşkaşov, M. Ö. (1980), *Halk Kalendarı*, Almatı: Kazakistan Baspası.
- Kanar, Mehmet (2000), *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Deniz Kitabevi.

- Karabacak, Esra (2004), “Çağdaş Türk Lehçelerinde Zaman İsimleri Üzerine, Bir İnceleme”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, Ankara.
- Karunovskaya, L. (1929), *Altay ve Teleütlerde On iki Hayvanlı Takvim*, SSCB Bilimler Akademisi Bildirileri, Leningrad.
- Kaymaz, Zeki (1998), “Anadolu Ağızlarında Ölçü Bildiren Kelimeler”, *Bir 9–10*, İstanbul.
- Qazaq Tiliniñ Tüsindirne Sözdigi* № (1986), Almatı, 1. cilt 1974, 2. cilt 1976, 3. cilt 1978, 4. cilt 1979, 5. cilt 1982, 7. cilt 1983, 8. cilt 1985, 9–10. Cilt. 1986.
- Qazaq Tiliniñ Aymaqtuq Sözdigi* (2005), Almatı.
- Qazaq Tiliniñ Sözdigi* (1999), Almatı.
- Kemal, Mağfired (2003), *Buddhist Türk Çevresi Eserlerinde Metafor*, Ankara.
- Kenesbayev, I. (1977), *Qazaq Tiliniñ Frazelogiyalıq Sözdigi*, Qazaq CCR-nin Gılım baspası Almatı.
- Koç, Kenan- Aybek Bayniyazov- Bekir Başkapan (2003), *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Türkistan.
- Kök, Abdullah (2009), “Ay Adları, Müşellik ve On İki Hayvanlı Türk Takvimi Üzerine”, *6. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*, Calalabat-Kırgızistan, 25–28 Mayıs 2008, Sakarya Yayıncılık.
- Quralbayulı, A. (1997), *Qazaq Dästürlü Mädeniyetiniñ Entsiklopediyalıq Sözdigi*, *Sözdik-Slovar*, Almatı.
- Kur'anı Kerim Meali* (2003), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Qurastruvşı Ayapulı M. (1993), *Qazaq Halkınıñ Murasınan (Jıl ayları, müşel jas jäne boljamdar turalı)*, Almatı.
- Lakoff, George Mark Johnson (2005), *Metaphors We Live By*, Çevirisi: *Metaforlar, Hayat ve Anlam ve Dil*, (Çev. Yavuz Demir), İstanbul: Paradigma Yayıncılık..
- Muğanov, Sabit (1995), *Qazaq Qawımı Anatalı*, Almatı.
- Oraltay, Hasan- Nuri Yüce- Saadet Pınar (1984), *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.
- Ojegov, S. İ.- N. YU. Şivedova (2009), *Tolkavny Slovar Ruskogo Yazıka*, Moskova.
- Ögel, Bahaeddin (1991), *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (2001), *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: TDAV Yayınları.
- Özyetgin, Melek (2005), “Eski Türkçede Ölçü, Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler” s. 139–149, İstanbul.
- Paşa, Ahmet Vefik (2000), *Lehçe-i Osmâni*, (hızl. Prof. Dr. Recep Toparlı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sami, Şemsettin (2009), *Kamus-ı Türki-Temel Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Sevortyan, S. E. (1974), *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıykov*, İzdatelstvo Nauka, Moskova.
- Tavkul, Ufuk (2007), “Kültürel Etkileşim Açısından On İki Hayvanlı Türk Takviminin Yayılışı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Mart, Ankara.
- Tekin, Talat (1963), “On Kök Turkic bünteği”, *Journal 8/3*, Central Asiatic.

Tekin, Talat (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*. Uralic and Altaic Series: 69, The Hague: Indiana University.

Tekin, Talat (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, İstanbul: Simurg Yayınları.

Tekin, Talat (1995), *Orhon Yazıtları, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul: Simurg Yayınları.

Tietze, Andreas (2002), *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*, cilt 1, A-E, İstanbul-WIEN.

Türkçe Sözlük (2005), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.